MİLLÎ KÜLTÜR TARÎHİ SAFHALARINA BAKIŞ

Dr. Emel ESİN

«Kayudan kelir men?
Kayuya yolum?»
(Nereden geldim ben?
Nereye yolum?)
Yûsuf Hâss Hâcib, **Kutadgu-bilig**,
R. Arat bask. beyt 1135)

1 — İlk Türkler :

«Türk» (1) adını, ikibin yılı aşan tarîh safhaları içinden bugüne kadar yüksek tutan millet, geopolitik bakımdan ekserî makûs şartlar içinde, cesâret ile, tehlikeleri önlemeğe çabalamaktadır. Türk milletinin târîh sahnesinde gözükdüğü Milâddan önceki yüzyıllardan beri, Türklerin hayat sâhası çok kerre kalabalık kitlelerden müteşekkil ve kendilerinden kuvvetce üstün olan imperatorlukların sınırında, onların yayılma ve istilâ yolları üzerinde bulunmakda idi. Böylece, kendilerinden kuvvetli imperatorlukların, askerî, ekonomik ve kültürel baskılarına Türkler marûz kalıyordu. Baskıya boyun eğmemek hayâtiyet dolu bir kültüre sâhib milletlerin şanındandır. Türklerden evvel veya onlarla beraber, aynı sâhada yaşayan nice milletler dayanamayıp, erimiştiler. Fakat târîhciler Türklerin bir «alp boyu» (2) olduğuna işâret eder. İnandıkları mefkûreler uğurunda ve millî törenin muhâfazası için, Türkler canlarını fedâ edecek kadar cesûr idiler. Yabancı kültürlerin

(1) «Türk» kelimesinin ethnonym olmayan manâsı : bkz. Clauson, *Dictionary*.
(2) «Alp boyu» : Franke, *Tempelinschrift*, 10, 13.

tesîrine girseler bile, millî kültüre olan vefâ, Türk gönüllerinde, günü gelince, yine canlanıyordu. Böylece, nice eritici baskılara rağmen, bugüne kadar Türklük yaşadı.

Türkistanın kalbinde, Alma-ata yanında, Esik (3) çayı kıyılarında, altından bir zırha bürünmüş genç bir alpin yattığı M.Ö. V-IV. yüzyıldan sanılan göçebe mezarında, bir gümüş kapın üstünde, türkçeye benzer bir yazı çıkdı. Gök-Türk harflerinin arkaik bir şeklini andıran bu yazının, bazı harflerinin, türkçeden başka bir dile âid olamıyacağı hakkındaki arkeolog Kemal Akışev'in (4) mülâhazası Türk târîhini birden yüzlerce yıl geriye götürmüş oldu.

Esik yazısı türkçe ise, keyfiyetin ilk netîceleri şunlar olabilir: Kök-Türk yazısı başka yazılardan âriyet olarak değil, N. Orkun ile S.V. Kiselev'in ileri sürmüş oldukları gibi (6) İç Asya damgalarından gelişmiş olmalı idi.

İkinci netîce Esik mezarından çıkan sanat eserleri ile ilgili idi. Esik eserleri İç Asya göçebe sanatının erken safhasının en üstün numûnelerindendir (res. 1). Genç alpin zırhını teşkîl eden altından levhalar ve tâcı üzerindeki küçük altın heykeller, yüzüğündeki insan tasvîri ve alpin silâhları, erken göçebe sanatı uslûbundadır. İç Asya ilk göçebelerinin savaş ve av hayatını canlandıran bir alp tasviri (7) ve ongun motifleri (8) karşısındayız. Bunlar naturalist, fakat kuvvetli ve bir az mubâlagaya meyyâl *(expressionist)* bir uslûbdadır. Totemik inançların tezâhürü, tabîat dışı, muhtelit azâlı hayvan şekilleri de Esik'de vardır. Bu tarzda göçebe eserlerinden Kazakistanda bulunanlar daha önce Iranoid ve Europeoid ırklardan oldukları ileri sürülen Saka'lara (9) atf ediliyordu. Eğer Esik yazısı türkçe ise, Saka uslûbu denen tarzda eserler Esik mezarında, türkçe bir yazı ile birlikde çıkdığına göre, şu iki şıkdan birini kabul etmek gerekecekdir : ya Sakalar Türk idi, veya Saka'lara atfedilen Esik uslûbundaki eserleri de Türklere atfetmelidir. Esik yazısı üzerindeki araştırmalar bu soruların cevâbını verecektir.

---

(3) Bkz. Akışev, «Issık».
(4) Bu mülâhaza Rolle, 77'de kaydedilmiştir. Esik yazısının türkçe olarak okunuşu : bkz. Süleymanov.
(5) Orkun, II, 22.
(6) Kiselev, MIA IX, 259.
(7) Akışev, «Esik»; *id.*, «Issık».
(8) *Ibid.*
(9) Nur Muhammedov, 12-15'de verilen kaynaklar.

Esik yazısı çıkmadan önce de tarîhî devirde Türk oldukları anlaşılan bazı boylar husûsunda, Milâd etrâfından Çin târîhlerindeki rivâyetlere dayanarak, Milâddan önceki Türkler hakkında tahmînler yapılmışdı. M.Ö. II. yüzyılda, Çinlilerin «Mao-tun» gibi bir şekilde adını yazdığı ve isminin Bagatur (10) olduğu anlaşılan Doğu Hun hükümdârının ilhâk ettiği bazı boyların Türk oldukları netîcesine varılmıştı. Milâddan önceki kaynaklarda adı geçen Türk boylarının başlıcaları şunlardı: Çince «Kao-ch'ê» (Yüksek kağnı sâhibleri) ve «Ting-ling» denen boyların türkçe adının, «Tekerlek» anlamına «Tıgrıg» veya «Tegreg »olduğu sanılır. Sonradan çince «T'ie-leh», denen bu boylar, Türk boylarının en yaygını idi. Eski adları «Kırkun» sanılan sonraki Kırgızlar (12) da «Tegreg» ler ile beraber bulunuyordu. Bu iki boy aslen «kırmızı saçlı ve yeşil gözlü» iken, Mongoloidler ile de karışmışlardı (13). M. VIII. yüzyıl Türk metinlerinde «Kanglılar» anlamına Kengeres (14) denen Türk boyunun aslen Türk olduğu veya aslen Saka'lardan olup Mîlâd etrâfında Türkleşdiği sanılırdı. Esik buluntuları «Kengeres» in de târîhinin yeniden ele alınmasını istilzâm edecektir.

Milâddan önce İkinci yüzyıl Çin kaynaklarına göre (14), «Kengeres» boyu, merkezleri olan Sır-derya'dan Batı Türkistana ve Asya ile Avrupa sınırlarına doğru yayılmışdı. «Kengeres» in Kuzey ve Kuzey - Batısında merkezi Talas vâdisi olan bölgede, «Tegreg» ler ile Kırgızlar bulunuyordu (15). Bu Türk boyları Kuzeyde Baykal gölü etrâfında ve Doğuda bugünki Doğu Türkistanın Hamı (16) ilinde, eski adı belki Bars (Pars)-göl olan Bar-göl bölgesinde, daha Doğuda bugünki Çin sınırlarındaki Tunhuang ve Ala-

---

(10) Bagatur: bkz. *Clauson, AM* XVIII/2.

(11) Erken Türk boyları hakkında Çin kaynakları: de Groot, I, 61, 76, 199. Clauson «Türk» 113. «Ting-ling» = Tegreg. Hamilton, «Toquz Oğuz», 24-6, 51-2 ve not 4-8. Ting-ling = Tıgrıg: Pulleyblank, *AM* IX, 230-31. «T'ieh-le» = Tölis: Orkun, I, 34, 164, 170. Başka teklifler: *Istoriya Tuvı»;* Kollautz-Miyakawa, I, 108-109, 295. Prof. Masao Mori'den öğrendiğime göre, Japon araştırıcıları belki «Ting-ling» in ve muhakkak «T'ieh-le» nin aslını «Türük» (Türk) olarak kabûl etmekde imişler.

(12) De Groot, I, 61, 76, 199.

(13) Franke, *Geschichte,* III, 361-62.

(14) Klyastornıy, *Pamyatniki,* 61-79.

(15) de Groot, I, 61, 76.

(16) De Groot, I, 199, *Docs.,* 169, Schmitt, 352-53, 356.

tağ (Ala-şan) illerinde (17) ve nihâyet eski türkçe «Ordular» (18) anlamına gelen Ordos (19) yaylasına kadar uzanan geniş bir sâhada, yaşıyorlardı.

Bu coğrafî yayılış sâhasına dayanarak yapılan arkeolojik anthropolojik ve stilistik araştırmalar netîcesinde Kem (Yenisey) ırmağı boyundaki M.Ö. II. binyılda başlayan Karasuk ve Tagar kültürleri ve onların devâmı olan Taştık kültürü «Tegreg» lere atf olunmaktadır (20). Tagar ve Taştık kültürleri «yarı-göçebe» denen mâhiyette idi. Bu kültürlerin mensûbları göçebe hayata uygun şekilde, kolay taşınan, maden, tahta, kemik levhalardan süs eşyası ve at koşumları; deri, keçe ve yünden elbiseler, örtüler, kilimler ile silâhlar yapıyorlardı (21). Fakat bu kültürlerde ayrıca, kubbeli ve künbedli otag şeklinde ağaç kütüğünden köşkler (22) çit içinde toplanarak, yerleşme bölgeleri de vücûda getiriliyordu (23). Altay dağlarındaki M.Ö. II. yüzyılda başlayan ve dünyânın en eski düğümlü halısının bulunduğu Pazırık ile Mayemir gibi Altay kültürleri de Türklerin ve muhtemelen «Tegreg» Türklerinin eseri olarak görülmektedir (24). Kengeres sâhasında da, Türklerin Sır-deryâ kıyılarında M.Ö. IV. yüzyılda mevûd olduğunu gösterebilen anthropolojik buluntular ile, benzer netîcelere varıldı (25). Herodotos'un «Argyppaoi» dediği ve Skit'ler arasında saydığı boyun Hazer kuzeyinde bir Türk boyu olup, Altaylara kadar uzandığı hâlen ileri sürülmektedir (26).

Mîlâddan sonraki Çin kaynaklarına (27) göre ise, Türklerin türeyiş efsânesi Sayan ve Tannu-ola dağlarında, M.VIII. yüzyıl Türk metinlerinin Kögmen Dağı (28) dediği silsilede başladı. Karasuk-Tagar-Taştık kültürünün merkezi Kem ırmağı da bu bölgede

---

(17) Chavannes, *TP* (1905), 520-26, 559.
(18) Clauson, s.v. Franke, *Geschichte*, III, 236.
(19) Bkz. yuk. not 17.
(20) Kiselev, *MIA* IX, 106-108, 176.
(21) Kiselev, *MIA* IX'a bkz.
(22) Martinov ve Devlet, *SA* 1973/3.
(23) *Ibid.*
(24) Gavrilova, 54-72; 104-106.
(25) Tolstov, «Scythians», 50 ve Tolstov-Itina.
(26) Togan, *Giriş*, 41 ve Haussig.
(27) Liu, *Ost-Türken*, 5-7, 40, not 207 ve 208.
(28) Bkz. Orkun, ad indeksi.

akar. Efsâneye göre «Türk» (29) adlı bir alpden inen ve türkçe konuşan kavimlerin en büyüğü sayılan boy, Kögmen dağlarında, diğerleri ile beraberdi. Soğukdan ölmek tehlikesindeki kavmini kurtarmak için ilk ateşi yakan «Türk» ün ahfâdının türeyiş destanında bir de kurd ana ve tepesine altından kurd (böri) başı dikili bayrak (res. 3) bulunduğu için, bunlara, Kurd anlamına Çınga sanılan (çince A-shi-na) ad verilirdi (30). Türk boyu, M.IV. yüzyılda, bugünki Türkistanın doğusu ve Sarı Irmağın batısında, Çinlilerin eskiden «Ho-si» (Irmak batısı anlamına) ve şimdi «Kansu» dediği illerde bulunuyordu. «Türk» boyu Çinlilerin «Tsü-k'ü» Hunları dediği bir kavim ile birlikte yaşamakda idi. «Tsü-k'ü» Hunları ise M.Ö. II. yüzyıldan beri Kansuda yerleşmiştiler (31). «Türk» boyunun ne devirde Kansu'ya yerleştiği ancak tahmîn meselesidir (33). M. IV.-V. yüzyıllarda beşyüz âileden müteşekkil «Türk» boyu, bugünki Kansu'da çince P'ing-liang denen yerde (35° 52' Kuzey, 106° 50' Doğu) Taoist bir ziyâretgâh olan bir dağ yanında yaşıyorlardı (34).

Doğu Hunları ve Türkler, Çinliler gibi, proto-Türklerden sanılan Chou kavminin (M.Ö. 1050-246) dînini tevârüs etmişlerdi (35). Bazı araştırıcıların Universalism (36) adını verdiği bu dünya görüşü, kainâtın bütün veçhelerini, gök, yer, dağ, su, güneş, ay, yıldızlar gibi tabîat kuvvetlerini, unsurları ve gök ile yerin temsîl ettiği tek ve çift sayılar mefhûmlarını, bir kosmik sistem içinde tertîb ediyordu. İnsan da bu sistem içinde, gök ve yer arasında merkezî mevkiini alıyordu. Böylece, yaşayış tarzı arasındaki fark olmasa idi, aynı inanışları olan erken Çinliler ve onların Batı ve Şimal hudûdlarındaki göçebeler, kolayca birbiri ile kaynaşabilirdi. Esâsen «Ho-si» de dînî tapınak şehirleri kuran Doğu Hunları yerleşik medeniyete de intibâk ediyordu. «Ho-si» deki, türkçe adı Kuçen veya Kaçan, çince Kut-tsang (38° kuzey, 102° Doğu) olan şehirde, bir tapınakda, gök ibâdeti ile ilgili heykeller ve gök ve yer ejder-

---

(29) Bkz. yuk. not 27.
(30) Bkz. Ögel, «Doğu Türkleri» ve Liu, 40. Çınga: Pritsak, «Kara-hanlılar».
(31) Bkz. Franke, *Tempelinschrift* (Tsü-k'ü târîhi); Liu, 40 ve Esin, «Mêng-sün».
(32) *Ibid.*
(33) Türkler P'ing-liang'da : *Liu*, 40.
(34) P'ing-liang Taoist merkez idi : *Docs.*, 207 (n.5).
(35) Chou'lar proto-Türk idi : Eberhard, *Çin*, 17, 33.
(36) Bkz. Franke, indeks, Universalismus.

leri ibâdeti için kurban taşları yer alıyordu (37). «Türk» boyunun da M.IV. yüzyılda «Ho-si» de olduğuna göre, onlar da belki bu inanışları paylaşıyorlardı. Esâsen M. VI.-VIII. yüzyıllarda Kök-Türklerde aynı gök, yer, atalar ve totemik ongunlar ibâdetleri kaydedilir (38).

Universalism Çinde ve Çin sınırlarında iki şekil almışdı : merkeziyetci ve milliyetci bir devletcilik olan Konfuçius (39) felsefesi Çin imperatorunu dünyâ hâkimi olarak görüyordu. İmperator ve onu temsîl eden memûrlar ve aile reisleri, icâbında zor kullanarak, Konfuçius felsefesinin ön gördüğü nizâmı, Çinde ve dış ülkelerde, tatbîk etmeğe çalışıyorlardı. Ecnebi milletlerin ve bu arada Hun ve Türklerin hükümdâr soylarından Çinde rehîne olarak tutulan gençler, Konfuçius felsefesini bir Akademide öğrenerek, Çine sâdık vâlîler olarak yetiştiriliyordu (40).

Taoism (41) ise, Konfuçianist devlet istibdâdından kaçan ve dağlarda yaşayan ferdcilerin dîni olarak, Vahdet-i vücûd inanışına benzer bir şekilde gelişmişdi. Tabîatın küllî mâhiyette bir ilahî rûhu olduğu sanılıyordu. Taoism sonradan daha putperest bir veçhe aldı ve Taoist «ölümsüz» lere (efsânevî râhiblere) de tapıldı.

«Türk» boyunun Taoism ile yakından ilgisi M.IV -V. yüzyıllarda P'ing-liang'da bir Taoist ziyâretgâh olan dağ yanında yaşamış olmalarından (42) bilinir.

Orta Asya Buddhist medeniyetinin bazı merkezlerine hâkim Doğu Hunlarının ve onlarla yaşayan Orta Asyalı Türk boylarının «Burkan» (43) (Buddha'nın türkçesi) dîni Buddhism ile erken temasları olduğu tahmîn edilir (44). Ayrıca Doğu Hunları Buddhisme karşı bir meclûbiyet duymuşlardı. Bunun bir sebebi şöyle izâh edilir : (45) Burkan Siddharta Gautama Sâkya-muni, bu son lakabından anlaşıldığı gibi, eski Orta Asya göçebelerinden Sâkya kav-

(37) Ts'ü-kü ve diğer Hun şehirleri ve tapınakları : Eberhard, *Şimâl*, 77 ve Shiratori.
(38) Gabain, «Literaturen», 217.
(39) Bkz. yuk. not 36.
(40) *Ibid.*
(41) Bkz. Legge.
(42) Bkz. yuk. not 34.
(43) Caferoğlu, «Burqan».
(44) Soper, *Literary evidence*, indeks'de bkz. «Northerners».
(45) Soothill-Hodous, 482.

minden doğmuş bir hakîm idi (öl. M.Ö.487). Burkan akîdesi insaniyetperver veçhesi ile, M.Ö.V. yüzyıl dînleri ile tezad teşkîl ediyordu. Hindu dîninin irsî sınıf farkları üzerine müesses ve Brahman râhib sınıfına münhasır maddî ve manevî haklar veren dünya görüşünü reddederek, Burkan dîni, her sınıfdan insanları râhib hayâtına kabûl ediyordu. Burkan, insanları birbirine ve bütün canlı mahluklara zarar ve acı vermemek için, inzivâya, dünyadan çekilmeğe, kendini başkalarına kurban etmeğe ve en nihâyet **nirvana** istigrakında yok olmağa çağırıyordu. Bu akîdenin kuvvetli hissî yönü, Doğu Hunları ve Türklerin heyecanlı gönlünü meclûb etti.

Doğu Hunları ve Türkler, Çinin Konfuçianism'inin eritici tesîrine karşı da, Buddhism'e sarıldılar. Şimâlî Çinde devlet kuran Doğu Hunlarından Hu Ch'ao beyi M.333'de şöyle diyordu: «Benim gibi bir «Hu» nun (Çinli olmıyan kimse) bir «Hu» olan Burkan dînini tutması tabîîdir» (47).

Böylece M.IV-V. yüzyıllarda Türk boyundan beşyüz ailelik (48) bir grupun bağlı olduğu, Doğu Hunlarından, «Ho-si» de yaşayan Tsü-k'ü'ler de, Buddhist idiler (49). Tsü-k'ü devrinde «Ho-si» de ve bilhassa Tun-huang'da ve Doğu Türkistanda, Turfanda, büyük bir Buddhist medeniyeti ve sanatı gelişdi (50). Bu olay «Tsü-k'ü» hükümdârı «Mêng-sün» ün (51) (M.367-433) «Ho-si» den Doğu Türkistana uzanan bir devlet kurması ile gerçekleşdi.

«Tsü-k'ü» Hun-Türk devleti Çinden Türkistana giden ticârî ve askerî yollara hâkim olunca, Şimâlî Çin devleti bu engeli yıkmak ihtiyâcını duydu. Şimâlî Çinde bu arada, yine Türk olan bir boy ve o boyun hükümdâr soyu, Tabgaçlar (52) (M. 386-556) hâkimdi. Buddhismin tesîri altında hamâsî kabiliyetini kaybetmiş büyük bir âlim olan, Çinlilerin «Mao-k'ien» adını verdiği «Tsü-k'ü» Hun hükümdârı, M.439'da, Tabgaç idâresinde Çinlilerce kolayca mağlûb edildi. «Mao-k'ien» ve maiyeti, kendi ellerini kendileri bağlayarak,

---

(46) Hunlar ve Buddhism: Bkz. Franke, indeks, «Buddhismus» ve yuk not 44'deki kaynak.
(47) Franke, *Geschichte*, II, 291; Esin, *BMTS*, 313.
(48) *Liu, Ost-Türken*, 40.
(49) Super, «North Liang»; Esin, «Mêng-sün», Esin, *BMTS*, 311-15; 321-25.
(50) *Ibid.*
(51) Liu, *Kutscha*, indeks, «Mêng-sün»; Esin, «Mêng-sün».
(52) Eberhard, *Toba*. Tabgaçlar Türk idi: *ibid.*, 362.

Çinlilere teslîm oldular (53). İki diğer «Tsü-k'ü» beyi ise, onbin âile ve bu arada «Türk» boyunun beşyüz âilesi ile birlikde, Gobi çölünü aşarak, Doğu Türkistana kaçdılar. Klyaştorniy'e (54) göre, fâcia mâhiyetini alan bu mağlûbiyet, iztirâb ve kaçış safhâları, Türk millî hâfızasında, kolları ve bacakları kesik «Türk»ü, kurd anayı ve çocuklarını gösteren heykeller gibi sanat eserlerinin de yardımı ile (res. 2) (55), bin yıl yaşamış ve Ergenekon efsânesinin açılış kısmını teşkîl etmiştir. M.VI. yüzyıldan Kök-Türk efsanesinin (56) olayları da tarîhî hakikatleri aksettirir. Mağlûbiyet ve düşman tarafından katl-i âm sonunda kolları ve bacakları kesilip hayatta kalan son Türk çocuğunun dişi kurd tarafından Turfanda bir mağaraya kaçırılışı, «Tsü-k'ü»lerle birlikde «Türk soyunun Turfanda barınak bulmasını ifâde eder. Fakat «Tsü-k'ü»'lerin Turfanda kurdukları devlet de M.460'da, bir diğer göçebe kavmi olan Çinlilerin «Ju-juan» dediği boy tarafından yok edildi. M. 486'da «Tegreg» Türklerinin ahfâdı Tölis'ler Turfanda yine bir kaganlık kuracak ve bu devlet «Ju-juan» lara karşı savaşarak kendini koruyacakdı (57). «Türk» boyu ise, «Altun yış» (Altay) dağlarının güney silsilesine sürülüp, orada tulga şeklinde bir dağda, yüzyıl nesilden nesile, demirci olarak yaşayacaklardı (58). «Türk» adı bir rivâyete göre tulga demekdi ve tulga şeklindeki Altın Dağa izâfeten verilmişti. Göçebe hayatı ve sanatlarına böylece Kök-Türkler yüzyıl için dönmüş oldular. M.V.-VI. yüzyıldan Kök-Türk harflerile yazıtlar ve eserler çıkan Altay mezarları onlara atf olur (59). Kök-Türkler ipek ve kumaş ticâreti de yapıyorlardı (60).

2 — Kök-Türk kaganlığı (M. 550-745) :

M.552'de «Türk» boyu Altın Dağdan Türkistana inip, «Ju-juan» ları ve M.563-67 de Ak Hunları mağlûb ederek, ondört yıl içinde Kök-Türk imperatorluğunu kurdular (61). M.581'de iki kıs-

---

(53) Bkz. Franke, *Geschichte*, indeks, «Tsü-k'ü» ve *id.*, *Tempelinschrift;* Esin, «Mêng-sün».
(54) Klyaştornıy, «Turk».
(55) Pugaçenkova-Rempel' (1965), 153 ve Xalikov.
(56) Liu, *Ost-Türken*, 40. Kök - Türk ticâret kervânları : Gumilev, 42-53.
(57) Kollautz-Miyakawa, 97, 108-109, 126-28. Esin, «Turfan», 115.
(58) Bkz. yuk. not 56.
(59) Bkz. yuk. not 24.
(60) Bkz. yuk. not 56.
(61) Kök-Türk Kaganlığının kuruluşu : Gumilev, 26-42.

ma ayrılan Kök ve Batı Türk imperatorluğu, doğuda Sarı Denizden, cenûbda Sind nehrine kadar ve İran ile Bizans hudûdlarına uzandı (62).

Çinliler, Türklerin arasına nifâk sokarak M.630'da Kök-Türklerin benliklerini sarsmış ve onları Çinin üstünlüğünü kabûle sürüklemişti. Müstevlî imperatorlukların bazen nifâk, bazen para, bazen kuvvet ile vardıkları netîceyi, Türk ülkesinin ve Türk töresinin ve kültürünün nasıl elden gittiğini, bütün gelecek Türk nesillerine ibret olarak, Bilge Kagan M.732'de, Türklerce mukaddes sayılan Ötüken illerinde, hâlâ ayakda duran âbideye şöyle yazmışdı:

«Benden sonra gelen küçük kardeşlerim, yiğenlerim, oğullarım, bütün boyum, milletim (..................) bu sözümü iyice işit! Sağlamca dinle! (.........) Çin kavminin sözü tatlı, hediyesi hoş gelirdi. Tatlı sözü, hoş hediyesi ile (..............) fesadlığını yayardı. (Türklerden) iyi (ve) aydın kişinin, iyi (ve) alp kişinin yetişmesini önlerlerdi (..................). Tatlı sözüne, hoş hediyesine kapılarak çok Türk kavmi öldü (..................) Müfsid kişiler (Türkleri birbirine karşı) kışkırttı (..............) Bilir bilmez, câhil kişiye, iyi hediye verir diyip, kışkırtdı. Bilir-bilmez câhil kişiler, bu söze (Çin sözüne) kanıp, pek çoğu öldü. O vaziyetlere düşersen (ey) Türk milleti, öleceksin! (..................) Türk beyleri, (Türk) milleti, işitin! (....................). (Türk milleti) yanılıp ölmesin diye (.........) ne sözüm var ise bengü (âbide) taşa vurdum. Anı görerek, bilin! (.........).

«Türk beyleri (ve) kavmi düzensiz olduğu için, Çin kavmi (ise) hilekâr (ve) kurnaz olduğu için (.......) (Türk) beyleri ile kavmi arasında nifâk olduğu için, (............) Türk milletinin ülkesi yıkılmağa yüz tuttu. (...............) (Türklerin) bey olmağa lâyık erkek evlâdı kul oldu (.........). Temiz kız evlâdı câriye oldu (............). Türk beyleri Türk adını atmışlar, Çin beylerinin çince adlarını alarak Çin hakanına

(62) Kök-Türk Kaganlığı sınırları: *Docs.*, 231, 241, 300. Gumilev, 103-120.
(63) Bilge Kagan ve Köl-Tigin kitâbelerinden metne alınan kısımlar: Orkun, I ,24-25, 27, 29, 31-43, 50.

itaat etmişlerdi (............). Küçük kardeş büyük kardeşi bilmez oldu. Oğul babasını bilmez oldu. Kazanılmış, kurulmuş ülkemiz, töremiz var idi (.........) Türk milleti! ülkeni, töreni kim bozdu? Ey Türk milleti, kendine dön! (............) Müstakil ülkene karşı kendin yanıldın, kötülük ettin. Silâhlılar nereden gelip (seni) dağıttılar? (.........). Kanın su gibi akdı, kemiklerin dağ gibi yığıldı (............) Millet, ölü gibi, yalınayak (............) geldi (............). Türk milletinin halkı böyle dedi : «Ülkeli kavm idim. Şimdi hani ülkem? (..................) Ülkemiz töremiz var idi».

M.630 sırasındaki yıkılışdan sonra, «elli yıl» (64) süren maddî ve kültürel esâreti müteakib, Türklerin yine istiklâle kavuşduğunu da Bilge Kagan anlatır. İlteriş Kagan, hatunu İlbilge ve Türk hakîmlerinden Tonyukuk idâresinde, «onyedi er», Çin saraylarından bozkıra kaçıp, «Türk töresini yükselttiler» ve «dağılmış milleti topladılar». İlterişin halefleri, kardeşi ve iki oğlu oldu. Bu iki oğul, Bilge Kagan ile alpliliği dünyaya ün salan Kül Tigin, hayatlarını «ülkeyi, töreyi» muhâfaza etmeğe vakf ettiler. Fakat Çinliler Kök-Türklerle hemcinslerinin (65), Batı Türklerinin, Türgişlerin, Karlukların, Kırgızların, Oğuzların, Dokuz Oğuzların (Uygurlar) aralarını açmak ve iç harbler çıkarmak için uğraşıyorlardı. Bilge Kaganın M.732'de «taşa vurduğu» gönülden gelen ikazlara rağmen, fitne acı yemişini yine de verdi. Tölis'ler ve onlardan olan Uygurlar, Çinin emri altında veya teşvîki ile, Türkistandaki Batı Türk şehrilerine ve daha sonra Orkundaki Kök-Türk «ordu» suna yürüdüler. M.648.de yıkılmış bulunan Batı Türk devletinden sonra, M. 745'de Kök-Türk Kaganlığı da, bir daha kalkınmamak üzere, yıkıldı. Türk Kagan sülâlesinin hâtırasını bile yok etmek isteyen Uygurlar, Orkun kıyılarında, Türk Bilge Kaganın âbidesini de tahrîbe kalkmışlardı. Her şeye rağmen, hâlâ ayakda duran Kök-Türk eserleri, açık havadadır ve tedrîcen harâb olmak tehlikesi son yıllarda kayd edilmektedir. Türkiyenin yeni diplomatik ilgiler kurduğu Mogolistan ile birlikde, UNESCO yardımını da isteyerek, bu en eski Türk âbidelerini koruması dilenir.

---

(64) Orkun, 32, 35, 55 («älig yıl»).
(65) Gumilev, 237-49.

3 — Uygur kaganlıkları (Ötüken illerinde 755-840, Doğu Türkistanda 850-1219, Kansuda 850-1036 etrâfı) ve Mânî dîninin Uygurlarca kabûlü

Uygurlar, Orkun kıyılarında, kendilerine başkent olarak «Ordubalık» şehrini kurdular. Bu şehirde yükselen bir âbide, daha yeni göçebe hayâtın cidâlinden çıkan Uygur kaganının, M.762'de, dünyaya yüz çevirmeği öğreten Mânî dînine can ve gönülle girdiğini anlatır. Bundan evvel Uygurların Buddhist olmuş bulunmaları muhtemeldi (66). M.VIII. yüzyılda gerek Doğu Türkistanda, Koço şehrinde, gerek Kansu'da ve Çin'de, muhtelif Mânî mabedlerinin Uygurlar tarafından yapdırıldığı târîhlerde kayd edilmiştir (67). Mânî dîni, karışık bir akide idi. Işık ibâdeti ve astral ibâdetler ile Zerdüşt dîni ve Hıristiyanlık tesîrleri ihtivâ ediyordu. Mânî, Burkandan da ileriye vararak insanlığı bir nevi intihâra çağırıyordu. «Dintar» (68) lar (râhib ve râhibeler), Buddhistler gibi et yemez, çiçek bile koparmakdan çekinirlerdi. Bundan başka ışık ile karanlığın, yanî iyilik ile kötülük mefhûmlarının mücâdelesinde, insanın maddî vücûdu karanlık tarafda sayılıyordu ve bu sebebden yok olması gerekiyordu. Evlenmek ve çocukları olmak netîcesinde yeni vücûdlar, yanî karanlık kuvvetler doğacağından, evlenmemek lâzımdı.

M.IX. yüzyıl başında Alp İnancı Baga Tarkan Kırhan Karakaş ismindeki Uygur beyinin Ordu-balık âbidesine yazdığı kitâbe Uygurları Mânî'ye uymağa şöyle çağırıyordu : (69)

> «Işık dînini kabûl etmelisiniz! Sıcak kan içme (et yemek) âdetini değiştirerek (pirinç) pişirmek âdetine eren bir şehir olup, birbirini öldürenler şehri olmakdan çıkarak, birbirini fazîlete çağıranlar ili oldular».

Mânî dîninin hayata yüz çeviren tesîrlerine yüzyıl marûz kaldıktan sonra Uygurlar her halde kuvvetlerinden kaybetmişlerdi. M.840 etrâfında, başka bir Türk boyu, Kırgızlar, Orkun kıyıların-

(66) Spuler, 149.

(67) Türklerde Mani dîni ve âbideleri : Meredith-Owens. Esin, «Manichean». Esin, «Resim», not 145'de verilen kaynaklar, Çinde Uygur Mani tapınakları : Franke, *Geschichte,* III, 407, Orkun bölgesinde Uygur Kaganlığı : Hamilton *Les Ouighours* ve Mackerras.

(68) *Slovar',* s.v.

(69) Bu metnin çincesinden muhtelif tercümeler : Orkun, I, 85; II, 40-41 ve Schlegel, 127, 130.

daki Uygur başkenti Ordu-balığı aldı. Uygurlar Doğu Türkistan ve Kansu'da esâsen kendilerine bağlı bulunan illere göç ettiler ve oralarda M.850'den itibâren muhtelif kaganlıklar kurdular (70).

4 — Orta Asyada Türk Buddhist medeniyeti (M.VI-XV. yüzyıllar) :

Batı Türkleri (71) (M.580-658) ve onların başlıca vârisleri olan Türgiş kağanlığı (72) (M.658-766), Karluk'lar (M.766-840) (73), Fergâne Tarkanları (74), Tarduşlardan Vahş vâdisinde bir sülâle (M.VII-VIII. yüzyıllar) (75), Huttal Türk beyleri (76), Toharistan Yabguları (M.600-758 etrâfı) (77), Türk-şâhîler (78) (M.630-910 etrâfı), Orta Asya Buddhist medeniyetine intibâk etmişlerdi. M.850 etrâfında Doğu Türkistan ve Kansu'da kurulan Uygur kaganlıkları da gittikçe Buddhisme kaydılar ve Türk Buddhist medeniyetinin bânîsi oldular. Yüksek edebî ve plastik eserler meydana getiren Türk Buddhist medeniyeti sekizyüz yıl devâm etti ve Doğuya tesîrleri yayıldı.

Buddhism'in yukarıda anlatılan aslî şekli ve lâ-dinî mâhiyeti Orta Asyada değişikliğe uğramışdı. Mahâyâna, türkçe «Uluğ kölüngü» (79) (Ulu gemi) adlı Orta Asya mezhebinde, Buddhism, Universalism ile karışarak, yeni bir veçhe almıştı. Şahsî bir felsefe olmaktan çıkmış, devletci ve toplumcu bir dîn olmuştu. Gök tanrısının yerini Burkan Sâkyamuni alarak, onun etrâfında, **parivara** adı verilen bir tanrılar ve azîzler kalabalığı, türkçe adı ile «kuvrağı» tasavvur edildi. Bu hayâlî şahıslar arasında, yön burkanları, sanskrit dilinde **bodhisattva** denen insanlara yardımcı rûhlar, san-

---

(70) Orta Asyada Uygur devletleri : Gabain, *Chotscho* (Koço Kaganlığı); Pinks, 70; Esin, *BMTS*, 317-189 (Kansu); 329-35 (Doğu Türkistan). Esin, «Turfan» (Koço Kaganlığı).

(71) Kök-Türklerde Buddhism : Klyaştornıy - Livşitz; Liu, *Ost-Türken*, 36-38; 42-44. Buddhist Batı - Türk kaganı : *Docs.*, 193 ve Esin, *BMTS*, 326. Batı Türk Buddhist merkezleri : Esin, «Resim», not 101-114.

(72) Esin, «Resim», not 101-114'de Türgiş devri de verilmiştir.

(73) Esin, «Farhâr-i Halluh».

(74) Esin, «Resim», not 112.

(75) *Ibid.*, not 119.

(76) *Ibid.*, not 118.

(77) *Ibid.*, not 115.

(78) *Ibid.*, not 123.

(79) Uygur Buddhist medeniyeti : Esin, *BMTS*, 329-35 (Doğu Türkistan); 315-21 (Kansu). Ulug Kölüngü : bkz. *Slovar'*.

skritçe **lokapâla**, türkçe «küzetkici» (80) (kötü rûhlara karşı gözetici) denen savaşcı ve muhâfız mabûdlar, yarı-târîhî şahıslar olan geçmiş zaman azîzleri de vardı. Buddhism'in **pantheon**'una iltihâk eden mabûdlar arasında, hayvan şeklinde rûhlar ve bu arada bazı Hindu mabûdları da bulundu (81). Buddhism'in Tantrik (82) kolu böylece doğdu. Tantrik Buddhistler diğer Buddhistler gibi hayatdan kaçmıyorlardı. Tantrik mezheb sâlikleri hayâtın bütün zevklerinin ve korkunç veçhelerinin içine girmek, fakat yine de lakayd kalmak iddiâsında idiler. Böylece, bir tarafdan dünya zevklerine agâh oluyor fakat onlara lakayd kalıyor, diğer yandan mezarlıklarda iskeletlerle yaşıyarak, ölü eti yiyerek, yılanlarla beraber yatarak iğrenme ve korkudan da müstagnî olduklarını isbât ediyorlardı.

Buddhismin aldığı bu yeni veçheler «toyın» (83) (râhib) sınıfına büyük imtiyâzlar vermişti. «Arvışçı» (84), yanî büyücü veya habîs ruhlara karşı silahlarla ve ateşler çıkararak savaştıkları sanılan «toyın» lar, halkın gözünde, birer «eren» (erkek vasflı, cesûr, alp-râhib) şeklini almıştı.

Karluk tapınaklarında M.VII-VIII. yüzyıllarda ve Uygurlarda M.IX-XII. yüzyıllar arasında, Tantrik Buddhism ile ilgili resimler çoktur (66). «Arvışçı» büyüleri de türkçe metinlerde anlatılmaktadır (87).

Orta Asyadaki İranlı kavimlerin tesîri altında Mânî dininden başka Mecûsî dînî (88) ve Bizans ile Fars yolu üzerinde gelen Nestûrî Hıristiyanlık da (89) Türklerde mevcûd ise de M.VII-XII. yüzyıllarda, Orta Asya Türkleri arasında en yaygın dînin Buddhismin muhtelif kolları olduğu anlaşılır.

---

(80) Bkz. *Slovar'*, bu kelimeler.
(81) Bkz. aşağ. not 82.
(82) Bkz. Zimmer, indeks, Tantra, vîra. Türklerde Tantrism: Arat, 10/4, 122, 360-61; Esin, «Bakşı», 89-96; Esin, «Farhar-i Halluh», 91-3; Kara-Zieme.
(83) Bkz. *Slovar'*.
(84) Bkz. *Slovar'*.
(85) Sanskrit *vîra* (zaaflarını yenmiş er-velî) karşılığı «eren»: Arat, 98, 152, 158.
(86) Esin, «Farhâr-i Halluh», 91-3. Le Coq, *Chotscho*, 9, 16-17.
(87) *Slovar'* «Arvış» da verilen kaynaklar.
(88) *Slovar'* «Moğoç» da verilen kaynaklar ve Ibn Hurdâzba, 262.
(89) Bkz. Barthold, *Christentum*.

5 — Orta Asyada İslâmiyet ve ilk Müslüman Türkler :

M.VII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asyaya yayılan İslâmiyet, M.VIII. yüzyıl başında Türklerin yaşadığı illere varmış ve Türkler tarafından kabûl olmağa başlamıştı. Orta Asyada İslâmiyetin çabuk yayılmasına, sebebler arasında dînî ve sosyal bakımdan o devirde Orta Asya dînlerinin tedennîye yüz tutmuş seviyesi sayılabilir (90). Bu sebeb, bütün Orta Asyalılar için olduğu gibi, Türkler için de vâriddi.

İslâmiyet, iyilik ve arınma timsâli Tek İlâh mefhûmu ile, putperest **pantheon**'unun bütün heykellerini bir anda yıkıyordu. Her olayın müsebbibi Tek Allaha inanan Müslüman için büyü ve bilcümle bâtıl inançlar putperestlik sayılıyordu (91). İbâdet eden mümîn, Allahın huzûruna yalnız başına teveccüh edebilince, râhibliğin manâsı kalmadığı keyfiyeti, «İslâmda rühbân yoktur» hadîsi ile tescîl ediliyordu. İslâmiyet sınıf farkını ortadan kaldırıyordu (92). Türklerin belki Çin devletciliğinden öğrendiği hükümdâr ve yüksek sınıflar istibdâdını, Hind usûlünde sınıf farkı kuran ve beyleri halkdan tefrîk eden «kara bodun» (93) (avâm) mefhûmu, İslâmiyeti kabûl eden Türk için artık yok oluyordu (94). İslâmiyet «Dînde bile mübâlağa etmeyiniz. Dînler böyle sona erer» (95) diyerek, rûhda teşevvüşler vücûda getiren hissî feverânları, muvâzene ve akıl düstûru ile durdurmağa da muktedirdi. İslâmiyet insanın manevî ve maddî şekilde muvâzeneli inkişâfını istemekte idi. Müslüman iyilikle âmil ve kötülüğe karşı çekingen, çalışkan, eser

---

(90) Buddhism'in tedennîsi : bkz. yuk. not 82-87. Orta Asyalıların rizâ ve müzâhereti olmasa idi, küçük bir Arab kuvvetinin, kendi merkezi ile bütün bağları kesmiş olarak, Orta Asya devletlerinin birleşmiş kuvvetlerine gâlib gelmesi tasavvur edilemezdi. Bilhassa ki, rivâyetlere göre, gayr-i Müslimlerden alınan cizye vergisini çoğaltmak isteyen Emevîler, İslâmın yayılmasını önlemek için, yerli hükümdârlar ile anlaşmışlardı. Bu hâle dayanamıyan Hâris Ibn us-Surayc gibi samîmî bir Müslüman Arab, Peygamberin siyah bayrağını açarak, Müslüman olmak isteyenleri toplamışdı: Tabarî, II, 1575-81, 1888-1920, 1935. *Turkestan,* 190-93.

(91) Ârîf, hadîs 28, 215, 798; nusha (muska) takmak fal, astroloji, ve büyü şirk'dir (Allaha şerîk koşmak, putperestlikdir).

(92) Nesb ve asâleti kaldıran hadîsler : Ârif, hadîs 104; Buhârî, I, 340.

(93) Orkun, index, «qara», «qara budun».

(94) «Zâlim emîr ve imâm» ı en büyük günahkâr sayan hadîsler : Ârif, hadîs 50, 105, 119, 185, 276, 314, 362.

(95) Ârif, hadîs, 306.

meydana getiren bir kimse olmalı, fazîletli bir aile kurmalı ve ailesini geçindirmeli idi (96). Cemiyet içinde kimsenin muhtâç olmaması için sadaka farz edilmiş idi, ve beyt-ül mâl kurulmuşdu (97). Vatanı tehlikeye girinci müdâfaa maksadı ile gazâ etmek ve şehâdeti göze almak bir yüksek vazîfe oluyordu (97). İnzivâda ibâdete çekilmektense cemiyete fedâkârca hizmet mecbûriyeti şu hadîs ile açıklanıyordu : «İnsanların en iyisi, insanlığa yararlı olandır.» (98) Her ferdi rey sâhibi yapan ve ona haklar tanıyan (100) İslâmiyet, geri dînlerin bâtıl inançları ile hükümdâr ve râhib istibdâdı içinde kalan Orta Asyalılara ve Türklere temiz, âdil ve akıllı bir hayat tarzı olarak gözükmüş olsa gerek.

İslâmiyetin aslî şekli, muhtelif tesîrlerle, târîh boyunca, çok kerre bozulacaktı. Eski dînlerin hâtıraları, fal, büyü, astroloji, muskalar, mezarlarda kurban kesmek şeklinde, bilhassa «thanavî» denen dualist (iyiliği ve kötülüğü eş kuvvetler sayan) İran dînlerinin kalıntıları mezheblerde ihyâ edilecekti. İlk halîfeler, her ferdin bîatı ile seçilen cumhurbaşkanına mümâsil idâreciler iken, Emevîler aynı soydan kimselere intikal eden hükümdârlık müessesesini, hilâfet bahanesi altında, kan dökerek ve savaş sonunda, İslâmî topluma kabul ettirecekti. Bu gayr-i İslâmî düzen asırlar boyu devam etti. Toplumun ve ferdin karşılıklı hakları çok kerre gasbedildi. Bununla beraber, **Kur'an**'ın kurmuş olduğu eşitlik ve vicdân hürriyeti gibi umdelere, gayr-i Müslim «milletler» in haklarına, riâyetkâr kalındı (102). Bütün ihmâllere, hatta kasdli değiştirmelere rağmen, İslâmiyetin bir kerre kurmuş olduğu esaslar gönül-

---

(96) Ârif, hadîs 196 : «Aranızdaki en kerîm insan, kötülükden en çok çekinendir». Müslümanın çalışkan olması ve eser vermest gerekmektedir : Ârif, hadîs 803, 996. Nikâh ve âile kurmak fazîleti : Ârif, h. 12, 343, 353, 392, 427, 499, 918, 950.

(97) Ârif, hadîs 6, 23, 147, 148, 149, 150, 422, 436, 438, 516, 517, 526, 555, 624, 639, 643, 745.

(98) *Kur'ân*, XXII/39-40. «İnsanların en hayırlısı insânlığa fâidesi olandır» : Ârif, hadis 426.

(99) «Onlarla müşâvere et!» (*Kur'ân*, III/58) «Onlar ki...... umûr hakkında aralarında müşâvere ederler...... onlara karşı gelinmez» (*Kur'ân*, XLII/38-41). İslâmî toplumun reyi Allahın gösterdiği doğru yolun tecellîsidir : Ârif, hadîs 29, 997.

(100) İnsan hukuku : Ârif, hadîs 244, 380, 410, 456, 520, 637, 727, 786, 787.

(101) «Dînde zorlama yokdur» : *Kur'ân*, II, 256. «Kim zimmî'ye (gayr-i Müslime) ezâ ederse, onun hasmı benim. Ve ben kıyâmette muhâseme ederim»: Ârif, hadîs 761.

(102) Hamidullah, I, 135.

lerde unutulmadı ve dâima zulme karşı koruyucular buldu. İslâmî toplumlar, hemzamanları olan başka akideye bağlı ve henüz râhib ve yüksek sınıflar istibdâdı altında yaşıyan cemiyetlere nazaran, daha âdil ve insânî olabildi.

İslâmiyet aynı zamanda Türkleri Çin medeniyetinden kuvvetle tefrîk ederek, Çine karşı Türk bakımından bir müdâfaa hattı teşkîl etti. Bu husûs en erken kaydlarda görülür. M.740 etrâfında Çin yine Türkistanı istilâ etmişti. Taşkende varan bir Çin generali Türk hükümdârı Bagatur Tudun'un başını kesince, Bagaturun oğlu Müslümanları imdâda çağırdı. Müslüman ve Çin ordularının karşılaştığı Talas (103) meydan muharebesinde gayr-i Müslim Karluk Türklerinin Çin tarafından dönüp Müslüman tarafına geçmesi, savaşın kaderini tayîn etti. Tibetliler tarafından da mağlûb edilen Çinliler, bin yıl müddetle, Türkistandan tard oldu.

«Sila-i rahm ediniz!» (Soydaşlarınıza şefkat gösterin!) dedikten sonra, bundan doğabilecek adâletsizlik kaygusu ile «Kendi kavminin, kendi boyunun tarafını (haksızca) başkalarına karşı güden ve gözeten...... bizden değildir» (105) umdesini ilâve eden İslâm Peygamberi, milliyetçiliği insâniyet ölçüsü içinde tasavvur etmişti.

İslâmiyet Türk illerine, M.VIII. yüzyılda, Hazer Denizi Doğusundaki Sûl (Çur) (106) Türkleri ile Kâbil Türk-şâhî'leri (107) Toharistan Yabguları (108) illerinden ilerledi ve Türkistanın Sogd bölgesine, Semerkand ve Buhara'ya vardı. Mîlâdî Dokuzuncu yüzyılda Taşkent (109), Fârâbî'nin vatanı Sır-deryâ üzerinde **Fârâb** ili (110), Kâggarî'nin «Argu» (111) dediği Batı Türkistan bölgesinde Taraz (112) şehri, İslâma girdi. İslâmiyet Sır-deryâ **kuzeyinde-**

(103) Chavannes, *Documents,* s. 141, 111.
(104) «Silâ-i rahm ediniz» : Ârif, hadîs 133, 519.
(105) Gölpınarlı, hadîs 126.
(106) Tabarî, II, 1317-66 (H.98/716 olayları).
(107) Esin, «Butân-i Halaç».
(108) Teharistan Yabguları devleti ile Semerkand ve Buhârâ'da Kök - Türk devri kültür târîhi : Esin, «Resim», not 115, 106, 109-11.
(109) Karşılı, 130. Taşkend'de Kök - Türk devri kültür târîhi : Esin, «Resim», 108.
(110) Esin, «Fârâbî».
(111) Argu : Kâşgarî s.v. Argu'da Kök - Türk devri kültür târîhi : Esin, «Resim», not 107.
(112) Taraz, H. 280/893'de Sâmânîlerce Karluklardan alındı : *Turkestan,* 224.

ki Oğuz Yabgusunun illerine (113) tesîr ediyor, ve M.921'de Etil kıyılarındaki Türk proto-Bulgarları Müslüman oluyordu (112).

İslâmiyeti kabûl eden Türk illerinin beyleri veya Müslümanlara esîr düşen Türkler, Abbasî Halîfeler muhîtinde yüksek mevkîlere yükseliyor ve Orta Asya tesîrlerini yayıyorlardı (115). «Türk-ul-'acem» denen henüz İslâm medeniyetine girmemiş Türkler, kendi beylerinin emrinde, Samarra'yı binâ ediyorlardı.

5 — Hâkânî Türk medeniyeti :

İlk büyük Türk-İslâm devleti ve medeniyetinin kurucusu, M. 926 sıralarında Buddhism'den İslâmiyete geçen, devrin târîhcilerinin «Hâkânî» veya «Türk» adı ile andığı boy oldu. (Kara-hanlılı) (116). Hakanlı Türk cemiyeti hem İslâmî toplum mefhûmuna, hem Türk töresine sâdık kalabildi. M.XI. yüzyılda yaşayan ilk Türk İslâm mütefekkirleri, ansiklopedist Kaşgarlı Mahmûd (117), felsefî bir allegori olan **Kutadgu-billig**'in (118) müellifi Yûsuf Hâss Hâcib ve M.XI-XII. yüzyıllarda Batı Türkistanda, Oğuz illerinde yaşayan velî-şâir Hoca Ahmed Yesevî (119), öz türkçe ile, Türk-İslâm hayat görüşünün manâya en yakın zirvelerine yükselen, şekilperestlikden en uzak veçhelerini ifâde ettiler.

M.XI-XII. yüzyıllarda Batı Türkistanda gelişen Türk-İslâm sanatı bilhassa mimârî bakımından, hem Orta Asya hem Türk sanatının yüksek bir safhasını teşkîl etti (120).

Sosyal açıdan da, Hakanlı «Türk» soyundan, Kök-Türk kaganlarının ahfâdı, Türk devletinin başında kalmakla beraber, bu hükümdârlar topluma karşı vazifelerini müdrik (121), fazîlete ve adâlete meclûb idiler ve «Himmeti büyük, gönlü yüksek» (122) tuttu-

---

(113) Tolstov, «Goroda Guzov»; Sümer, *Oğuzlar.*
(114) Togan, *Ibn Fadlân.*
(115) Bkz. Esin, «Samarra».
(116) Târîh : Pritsak, «Kara-hanlılar». Kültür târîhi : Esin, «Kara-hanlıların islâmî âbideleri».
(117) Bkz. bibl.
(118) *Ibid.*
(119) *Ibid.*
(120) Esin, «Kara-hanlıların islâmî âbideleri». «Pugaçenkova-Rempel'», s. 219-221: Esin, «Kara-hanlılar».
(121) Yûsuf Hâss Hâcib, beyt 5647 (beylik vazîfedir) 5194-99, 5273 (bey Allaha karşı mes'ûldur.)
(122) *Ibid.*, beyt **5420**.

lar. Adîl, eşkîyadan emîn (123), müreffeh cemiyetler kurabildiler. Adâlet müessesesini teşkîl ettiler. Hakanlı devrinde şehirler, hükümdâr ordusu ve mabed külliyesi hüviyetinden çıkarak, «uz» lar (esnâf) için **rabaz** denen mahalleler kuruldu ve göçebeler de şehirlere yerleşti (124). Hayrât olarak «muyanlık» lar (125) (ribât, tekke, han), hem şehirlerde, hem «arkış» (126) (kervân ticareti) yollarının bütün konaklarında inşâ edildi.

Doğudaki Uygur Türk merkezleri ise, M.XV. yüzyıl başına kadar Buddhist kaldı (127). (M.XII-XIII. yüzyıllardaki Kara-Hitay ve Moğol istîlâları da Buddhismi, ve başka kadîm dînleri, yeniden Türk-İslâm medeniyetinin merkezlerinde, Türkistanda ve Yakın Doğuda canlandırdılar (128).

7 — Türkiye :

M.1071 yılında, Malazgird ovasında Selçuk Türkleri tehlikeli bir serhad feth ettiler. Bu tehlikeli serhad bizim vatanımız oldu. Yabancı milletlerle çevrelenmiş bir Türk toplumunun, yabancı fikir cereyânlarına açık bulunduğu, maddî ve manevî istiklâlinin korunması zor olan bir vatan. Filhakika, Orta Çağda, Anadolu, Türk illerinin bir devâmı idi. Marco Polo (129) Türkistana «Büyük Türkiye» ve Anadoluya «Türkmen illeri» demekde idi. M.1069 da, Melikşahın Hakanlı Türklerine gâlibiyeti netîcesinde, «Büyük Türkiye» Selçuklu imperatorluğuna ilhâk bile edilmişti (130). Selçuklu İmperatorluğu bu arada doğuda Kâşgara varıyor ve Batıda Antakyaya kadar uzanıyordu (131). M.1081'de Kutalmuş oğlu Süleyman Türk dünyâsının hududunu batıda İznige kadar getirdi. Böylece, Kâşgardan İzniğe kadar Türk illeri birleşti. Kara Denizin şimâlinde de Türkler yaşıyordu (132). Anadolu Türk illerinin batı-

---

(123) *Ibid.*, beyt 5546.
(124) Kadılık müessesesi : Yûsuf Hâss Hâcib beyt 5239. Uz: bk. Clauson, *Dictionary*. Hakanî Türk devrinde yükselen âbideler ve şehirleşmenin hızlanması : Pugaçenkova-Rempel', 219-21.
(125) Esin, «Muyanlık».
(126) Arkış : Clauson, *Dictionary*.
(127) Bkz. yuk. not 70.
(128) Esin, «Bakşı», s. 83-96.
(129) Bkz. Yule, II, indeks, Turkey (Great: Turkestan); Turcomania (Anatolian Turkey).
(130) Kafesoğlu, 666 (Selçukluların Orta - Asya'ya ilerlemesi).
(131) Turan, 211 (Anadoluda Selçuklu fütûhatı).
(132) Bkz. İnalcık.

daki en uzak serhaddi olmakla beraber, Türk dünyâsına ve onun kültürel tesîrlerine temâmen bağlanmışdı.

Yine de dış çevreye mensûb olmak hasebi ile Türk dünyasının merkezinde kurulan Hakanî Türk kültürüne nisbeten, Selçuklu kültürü daha fazla ecnebî tesîrleri kayd etmişti. Selçuklular Gazne, Horasan ve Irak üzerinden, İran ve Arab kültürünün içinden geçerek, Anadoluya vardılar. Böylece Hakanlı Türklerinin şâir ve velîsi Hoca Ahmed Yesevî, Onbirinci ilâ Onikinci yüzyıllarda, türkçe konuşurken, Onüçüncü yüzyılda, Anadolunun mürşidlerinden Celâluddîn Rûmî bilhassa farscayı kullandı. Fakat İslâm medeniyeti içinde, Arab, İranlı, Sindli ve Türkün kaynaştığı ve birbirinin kültürünü zenginleştirdiği bu devirde müşterek bir kültür vücûda gelmişti. Kültür kaynaşması o kadar içten oldu ki edebî sâhada Arab ve İran dili Selçuklu muhîtinde, kısmen Türk dilinin yerini alırken, plastik sanatlar alanında, Türk tesîrleri, İslâm sanatının bazı kollarının veçhesini değiştiriyor ve Orta - Doğu Hıristiyan sanatının uslûbundan çıkararak, Orta Asya geleneğine yaklaştırıyordu.

Onüçüncü ve Ondördüncü yüzyıllarda Türk göçlerinin Anadoluya akışının devâmı sâyesinde, Türk dili hâkim oldu. Türk düşüncesine şekil veren diğer iki büyük velî-şâir, Yunus Emre ve Süleyman Çelebi, Anadolu Türklerine kendi dillerinde hitâb ettiler. Türk İslâm medeniyetinin Batıdaki kalesi kuruldu. Bu kuruluş öyle muhkem oldu ki, üçyüz yıl, bütün İslâm medeniyetine öncülük etti. Topraklarında yaşadığımız Hellenistik ve Bizans medeniyetleri kültürümüzü kemiremedi. Anadoluda ve Rumelide kendi edebiyatımız, mimârîmiz, resim sanatımız, mûsikimiz, kısaca öz kültürümüz içinde, ecdâdımız yaşadı.

Mogol istîlası, diğer Türk devletleri ile muhârebelerimiz, Celâduddîn Hvarizmşah ve Aksak Timurun Anadoluyu istilâsı ve Akkoyunlu Türkmenler ile kavgalarımız, maddî kuvvetimizi sarsabildi, fakat Türk kültürüne zarar vermedi.

Onaltıncı yüzyılda Türk ufuklarında karanlık bulutlar yükseldi. Farsdan ziyan görmeğe başladık. Şah İsmâil Safevî, Osmanlılara karşı, tam bir kültür harbi açdı. Kültür silâhlarını kullandı, ve Türkleri birbirine fikrî sâhada düşman ederek kardeş kavgasını çıkardı. Alevî-Sünnî ihtilâfı, «Hatâî Dîvânı» gibi yüksek edebî eserler ile, yani kültür silâhları ile, yapıldı. Netîcede Batı Türkleri ikiye ayrıldı, ve bir kısmı Osmanlı, diğeri Fars kültürüne bağ-

landılar. M.1514'de Osmanlılar Çaldıran'da galebe çalarken, kültür alanında, Türklük hezîmete uğramıştı. Bu acıyı duyan Kırıklı Afşar Türklerinden Nâdir Şah 1736'da bu kardeş kavgasını durdurmak istediğini Osmanlılara bildirdi ve bir anlaşma teklif etti. Fars aşırı Şî'îlikden vaz geçerek Caferî mezhebine girecek ve «Türklerin en büyüğü» diye tavsîf edilen Osmanlı halîfesini tanıyacakdı. Türk olduğu için, Nâdir Şahın kolaylıkla bütün Batı Türklerinin başına geçmesinden korkan Osmanlılar, bu teklîfi reddettiler (133). Böylece İslâm âlemini ve Batı Türklerini bölen ikilik devâm etti.

Halbuki hem Turanı hem İranı yıkabilecek bir kuvvet, Şimalde yükseliyordu. İvan IV (1530-1584), Rus imperatorluğunu kurmak üzere, sefere çıkmıştı. Türk-İslâm medeniyeti ilk bu cebhede yıkıldı. Kazan düşdü. Şimâl Türk merkezleri birer birer istîlâ edildi. Birinci Petro 1724'de Derbend ve Bakûyü elde etti. M.1768-1783 arasında, Rusya bizden Kırımı da aldı. Rusyanın bundan sonraki hedefi, İstanbul olacaktı. M.1869-1884 arasında, Rusya Batı Türkistanı ve İç Asyadaki Türk illerini başdan başa aldı. Rusyayı durdurabilen tek kuvvet Çindi ve Çin ise kendi müstemlekelerini genişletmek için derhal ilerlemiş ve 1877'de Doğu Türkistanı almıştı. Rusya ve Çin anlaşdılar ve Türk illerini paylaşdılar. Orta Asyanın güney kuşağında bulunan ve Afganistan ile Fars hudutları içinde kalarak, Müslüman kültürü dâhilinde bırakılan bir kaç Türk memleketi, tâlihli sayıldı (Hindukûş şimâli Afgan Türkistanı, Hazer bölgesi, Azerbaycan, Farsda Halaç ve Şirâzda Kaşgaî bölgeleri).

Yirminci yüzyılda Rusya Komünismi kabul edince, Türk illerini müstemlekelikden azad edeceği ümîdini verdi. Fakat gerek Rus Komünismi, gerek Çin Komünismi, Rus ve Çin milliyetçiliğinden ayrılmadılar. Bir fark oldu : Türk illerinden müteşekkil müstemlekelerde, evvelce Türkleri Çinlileştirmek, veya Hıristiyan dînine sokarak Ruslaştırmak gibi bir kültür politikası güdülürken, artık beynelmilel veçheli Komünisme kazanmak yolu ile aynı netîceya varılmak usûlü başladı.

Böylece, Türk illeri arasında akan ve kültürümüze hayat veren fikir cereyânlarının şahdamarı tıkandı ve biz, Türkiye Türkleri, Türklüğün son yıkılmamış kalesi olarak, yalnız kaldık.

Batıya bakarsak kültür târîhimizin bu cebhede şöyle geliştiğini görürüz : Türk kültürü Bizans kültürüne gâlib belmiş ve bir

(133) Sâmî, *Târîh*, (İst. H. 1198), H. 1149 olayları.

kaç yüzyıl bu galebeyi muhâfaza edebilmişti. Bunun belki bir sebebi, Orta Çağ Hıristiyan dünyasının taassubu ve insanlar arasında eşitsizliği bir müessese hâline getiren ve irsî sınıflara ayıran feodal sisteminin uyandırdığı isyan hissi olmuşdu. Avrupa aydınları, Katholik papazların ve asîller sınıfının tahakkümüne direnmeğe başlayınca, papazların zemmettiği Türk-İslâm medeniyetinin hakikatde daha insânî olduğunu farkettiler. Türk-İslâm toplumunda dîn serbest idi. Müslüman olmayanlar, askerlik yapmamak imtiyâzına karşı bir cizye ödemekde ve kendi inanış ve hayat tarzlarında serbest bırakılmakda idiler. Üstelik feodal sistem yokdu. Böylece, müslim veya gayr-i müslim, serbest veya köle, kadın veya erkek veya çocuk, her insanın, bazen asgarî dereceye bile itilse, elinden büsbütün alınamıyan insan hakları vardı. Böyle bir cemiyetin dünyâda mevcudiyetinin onbeşinci ilâ onsekizinci yüzyıllar Avrupa münevverleri için nasıl bir ümîd kaynağı olduğunu edebiyâtda okur, sanatda görür, musikide duyarız. Luther'in mektubları, Voltaire'in **Mahomet** trajedisi, Lessing'in **Nathan der Weise** adlı, Salâhuddîn Eyyubî'yi medheden eseri, Giorgione'nin İbn Sinânın resmini yapması, Mozart'ın operalarında tekerrür eden «âlicenab Türk» şahsiyeti, bu keyfiyetin muhtelif delîllerindendir. Goethe, **Kur'ân** okumak için arabca öğreniyor, Rückert **Kur'ân** sûrelerini, aslî ahengi hatırlatır tarzda tercüme ediyor, Carlyle İslâm Peygamberinin şahsiyetini tahlîl ile ulviyetini tebârüz ettiriyordu.

Bu insaniyetperver dalga içinde Avrupa yükselirken, müsbet ilimler de gelişdi ve bir de teknik medeniyet kuruldu. Biz ise, onsekizinci yüzyılda Orta Çağda varılan medeniyetin tadını çıkarmağa daldık. Ondokuzuncu yüzyılda yetişen büyük mütefekkirlerimiz, Ziyâ Paşa; Cevdet Paşa, Namık Kemal ve diğerleri geri kalma ve soysuzlaşma tehlikesini görmüş fakat önüne duramamışlardı. Tevfik Fikret ise, nice «Rücû» lara rağmen, kendi milletine inancını kaybetmiş idi. Avrupa artık Osmanlı cemiyetine «hasta adam» diye bakıyor ve kendine bir müstemleke sâhası olarak görüyordu. Rusya'nın İstanbul'u hedef tutan ilerlemesine, mümâsil olarak, Batı Avrupada da **«Drang nach Osten»** (Doğuya akın) siyâseti başladı. Avrupa da Osmanlı İmperatorluğuna kültür mücadelesi açdı. Osmanlı mülkünü aralarında paylaşmak istiyenler kültür akınını muhtelif yollardan yürüttüler. Bir koldan, Türk kültürünü yıkmak maksadı ile, onun kıymetleri küçümseniyor, tanzîmâta gidilmesi için baskı yapılıyordu. Diğer koldan, Türk olmıyan Osmanlı ekal-

liyetlerinin millî kültürleri tebârüz ettiriliyordu. Üstelik, Osmanlı devletinin mirasını gözetleyen her memleket, göz koyduğu Osmanlı bölgesinde, kendi kültürünü evvelden yaymağa, mektebler ve enstitüler kurarak, başlamışdı.

Türkler için tek çâre, yağmacıları oyalayıp, vakit kazanmak, bu arada kuvvetlenmeğe, ilerlemeğe çalışmakdı. Bu nasıl yapılacakdı? İşte bu dönüş noktasında Türkler arasında derin görüş ayrılıkları belirdi. Türk-İslâm medeniyetine çok bağlı olanlar inkirâzın sebebini ancak kendi kıymetlerimize sadakatsizlikde görüyorlardı. Bunlardan aşırı bir grup hiç bir değişikliğe râzı olamıyordu. Geleneğimizin, yaşadığımız zamanlar ile, değil, Türk töresi ve İslâmiyetin aslî şekilleri ile bile ilgisi olmıyan teferruâtine vefâ ile sarılıyorlardı.

Türk kültürü ise gittikçe zayıflamışdı. Çarlığın galebeleri netîcesinde, Doğu Türk dünyası ile bağlarımızın kesildiğinden beri, içinde bulunduğumuz Yakın Doğu medeniyetinde Türklük gittikçe eriyordu. Onsekizinci yüzyıla kadar nisbeten temiz kalan türkçe, arabca ve farsca istilâhlar, fransızca, italyanca, rumca kelimeler ile dolmuşdu. Belki Osmanlı hânedânının kendilerinden önceki târîhimizi, edebiyâtımızı, sanatımızı, bin yıllık bir medeniyeti okutmak istemediği için, ekserî Türkiyeliler kültür târîhimizi bilmiyorlardı. Bu köksüzlük tehlikesi muvâcehesinde, Ziyâ Gök Alp ve Yûsuf Akçura gibileri, Avrupada gelişen milliyetcilik, pan-Slavism, pan-Germanism gibi cereyânlar ilhâmı ile, pan-Türkism veya Turancılık umdesini savundular. Bu milliyetciler, bir tarafdan da Osmanlı Devletinin atâletine sabırsızlanıyor, Meşrûtiyet kurup daha gayretli reformlar yapmak istiyorlardı.

İkinci Abdulhamîdin istibdâd meylinden şikâyetci liberaller de, Meşrûtiyet kurulursa, Osmanlı devletinin kurtulacağını ümîd etmekde idiler. Meşrutiyet kuruldu, fakat Osmanlı vilâyetlerini aralarında paylaşmağa sabırsızlanan yabancı devletlerin arka-arkaya çıkardığı harbler silsilesi reforma imkân bırakmadı.

Sosyalism ve **Franc-maçon** teşkilâtı gibi, bütün dünyaya yayılmış kolları olan cereyanlara girenlerden bazıları ise, millî kültürü yaşatmak kaygusundan ziyâde, insânî kıymetlere ehemmiyet vermek temâyülünde idiler. Beğendikleri ideolojiler yolu ile ve ecnebî kültürleri taklîd ederek Türkiyeyi islâh etmek istiyenler de mevcûd idi. Kendi milletine inancını kaybetmiş olanlar da eksik değildi. «Vatanım rûy-u zemîn, milletim nev-i beşer» diyorlardı.

Birinci Dünya Harbi Osmanlı İmperatorluğunu yıkdı ve Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk tarafından, millî esaslar üzerine kuruldu. Darlaşmış hudûdlarımız, çabuk ilerleyen muâsır dünyanın baskısı, reform ihtiyâcını artık hayâtî kılmışdı. Çabuk netîce almak isteyen Atatürk radikal çarelere baş vurdu. Kültür inkilâbı ve harf değişikliğine karar verildi. Bu büyük değişikliklerin Arab harfleri ile yazılan kültür eserlerimiz ile bağlarımızı kesmesi tehlikesine tedbîr olarak, bunların yeni harfler ile yazılıp neşri tervîc edilmişdi. Diğer yönden, Türk kültürünün Osmanlı devrinden evvelki târîhi, ilk defa olarak şuurlu şeklide tedkike başlandı. Atatürk, millî kültür araştırmalarını her sâhada başlatmış ve son ânına kadar teşvîk etmişdi.

Fakat Atatürkün ölümünden sonra, Türk kültürü araştırmaları hızını kaybetti. Beynelmillel medeniyete intibâk gayreti daha ağır basdı ve ölçüsüz şekilde, kendi kültürümüzden fedâkârlık yapıldı. Bunun netîcesinde, millî töreye bağ zayıfladı. Nesiller arasında, hissî bağlar kalmakla beraber, fikrî merbûtiyet kopmağa başladı. Kendi kültürüne sevgisi kalmıyan manevî âvâreler, beynelmillel veçheli mefkûrelerde vatan aradı. Aşırı ideolojilere kaydılar. Son yıllarda geçirdiğimiz gençlik buhrânı Türk kültüründen ayrılmanın sonuncudur.

Halbuki Türklerin çoğunluğu, Türk - İslâm medeniyetine bağlı, akl-i selîm, muvâzene, gönülleri te'lîf ve adâlet geleneği içindedir; manevî kıymetlere dayanır fakat dogmatik değil gerçekcidir. **Mecelle** de dendiği gibi «Zamanlar ile hükümlerin değiştiğine» inanır; yeni dünyaya intibâk etmek ister fakat millî kıymetlerden fedakârlığa râzı değildir. Hâlen baş kültür hazînemiz olan Türk töresinin canlı âbidesi, Oğuz Destanları şîvesi ile konuşan Türk köylüsü de vicdânında, orta yolun selâmetini hissetmektedir.

İçinde bulunduğumuz kültür buhranından milletimizi kurtarmak için, en esaslı çâre, gelecek nesillere Türk - İslâm medeniyetimizin en yüksek kıymetlerini tanıtabilmekdir. Bu kolay değildir, çünki dünyanın her yerinde, gençlik, hem münekkid, hem idealisttir. Gençliğe sunulacak millî kıymetler, hem fikrî, hem hissî bakımdan en ulvî mertebede olmalı. Yoksa gençlik tatmîn edilmez ve aradıklarını yabancı ideolojilerde bulabilecekleri inancına kapılabılirler. İnsanî ve millî değerleri aksettiren yüksek eserler, şerhe ve basîtleşdirilmeğe tâbi tutulmadan, aslî şeklinde, gençliğe arz edilirse, gönüllerde ve fikirlerde akisler uyandırabilir. Eserleri bugün-

ki konuşulan dile çevirmek gibi teşebbüsler ise, bu sanat eserlerinin derînliğini, şeklî güzelliğini ve böylece tesîrini yok etmek netîcesine varabilir. Millî şaheserler, aslî metin ile birlikde aydınlatıcı notlar ve lûgatçeler ilâvesile ,neşr edilmelidir. Türk genci, kendi milletinden olan, kendi dilini konuşan mütefekkirlerin sesini, onların hislerini ve düşüncelerini, asırlar ötesinden de olsa, duyabilmeli ve onlarla fikrî bir dialog kurabilmeli. Böyle bir ihtimâma değer eserler çok sayıda değildir: meselâ, M.VIII. yüzyıldan Orkun kitâbeleri, Buddhist Uygur edebîyâtından seçme parçalar, Türk filosofu Fârâbî'nin toplum hayâtı hakkındaki yüksek görüşünü aks ettiren **Arâ-ü medînet ul-fâzıla** gibi eserlerinin tercümeleri, Ahmed Yesevî Dîvânı, **Kutadgu-bilig,** Yunus Emre Dîvânı, Fuzûlî, Şeyh Gâlib, Nâmık Kemal, Yahya Kemalin eserleri, Atatürkün Nutku ve Türk milletinin istikbâli hakkında fikirlerini aksettiren ilkeleri. Medeniyetimizin İslâmî veçhesini isteyen genç de, **Kur'ân**'ın gönüller feth eden ölümsüz âyetlerini ve Hazret-i Muhammedin insanı topluma hayırlı, arınmış ve rûhânileşen bir şahsiyet olmağa çağıran hadîslerini, aslî metinler ve tercümelerde, eski arabca kelimelerin muhtelif manâlarını açıklayan notlar ile birlikde, okuyabilmelidir.

Edebî eserler yanında, Türk târîhi, sanatı, klasik musikisi, munhasıran en yüksek veçheleri ile, ilk ve orta okulda ve insâni ilimler kollarının her derecesinde, ayrıca da neşriyât ve konferanslar, radio ve televizyon ile, küçüklere ve büyüklere hatırlatılmalıdır.

Her millet kendi kültür târîhini yazmış iken, Türk kültür târîhini yazmak için henüz teşebbüse geçildi. Millî kültür târîhi, Türklüğün devâmlılığını aksettiren kronolojik ve müselsel bir plan içinde, son yıllarda ortaya çıkan zengin bilgileri ilmî şekilde kullanarak ,emîn neticelere varıldıkdan sonra, basitleştirilerek okullarda okutulmalıdır.

En nihâyet, istikbâli temîn için, millî kültüre sâhib çıkacak âlimler yetiştirmek gerekir. Bu mütefekkirlere kolaylık olarak, kültürümüzün her koluna âid, eksiksiz ihtisâs kütübhâneleri ve arşivler tanzîm etmelidir. Türkoloji kongrelerini devâm ettirerek, Türk âlimlerinin ecnebî meslekdaşları ile fikir teâtisinde bulunabilmesini mümkin kılmalıdır. Milletlerarası kongrelere iştirâk ederek görüşümüzü en yüksek seviyede temsil edebilecek Türk kültür târîhi mütehassısları yetiştirilmelidir. Türk millletinin özgür varlığının devâmı öz kültürün en âlî manâsını yaşaması ile olur.

Res. 1 — M.Ö. IV. yüzyıldan Esik mezarında yatan gencin kıyâfetinin rekonstitüsyonu. Bkz. not 3. Akışev, «Esik».

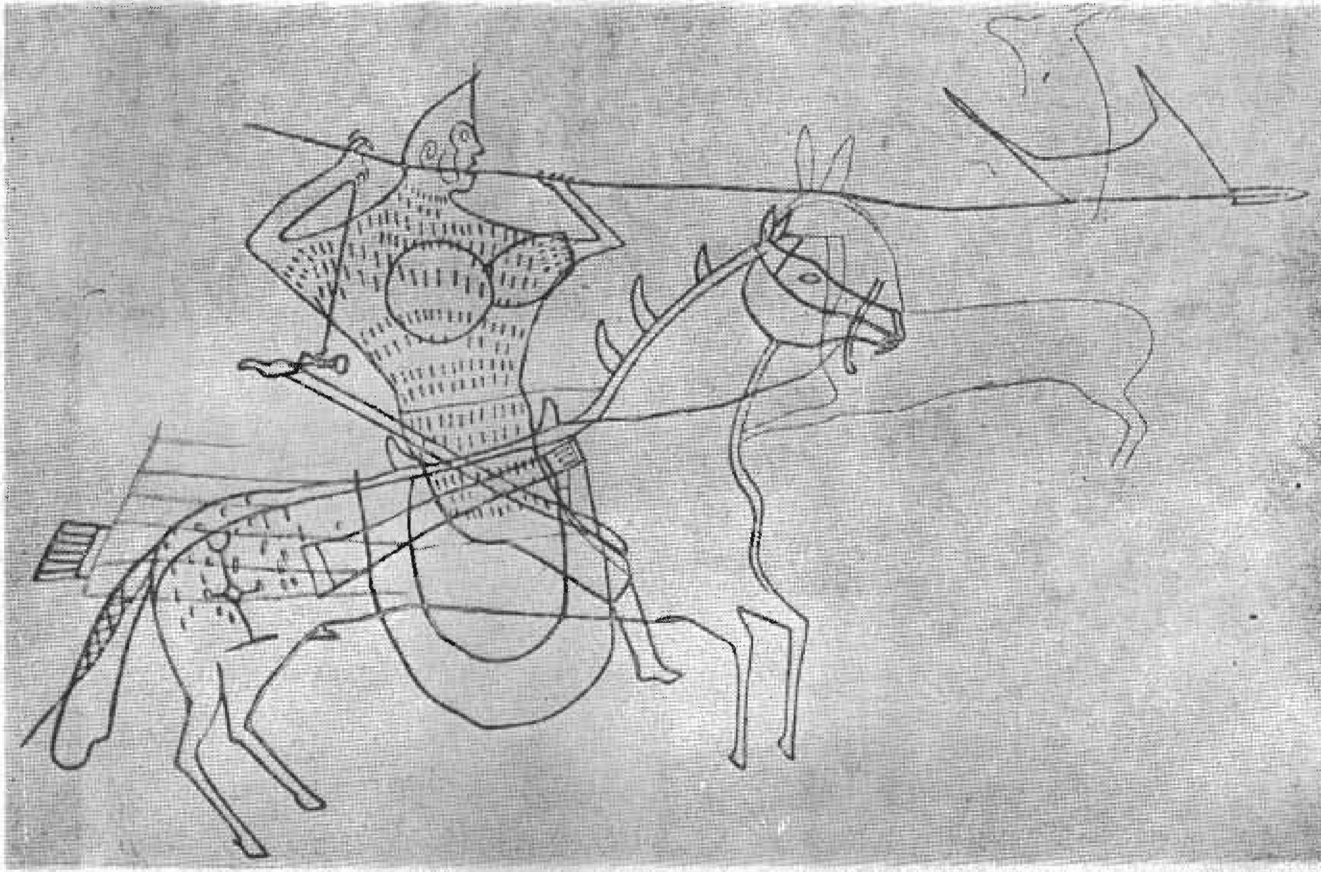
Res. 2 — M. VI. - VIII. yüzyıllarda Türk boylarında yaygın bulunan küçük tunç heykelciklerden biri. Kök-Türklerin türeyiş destanını anmakda olduğu sanılan bu eserde, kolları ve bacakları kesilen son Türk, kucağına gelecek nesillerden çocuklarını almış ve o çocukların anası olan «Böri»'ye binmiş olarak tasvîr edilmiştir. Bkz. not. 55. Xalikov'dan.

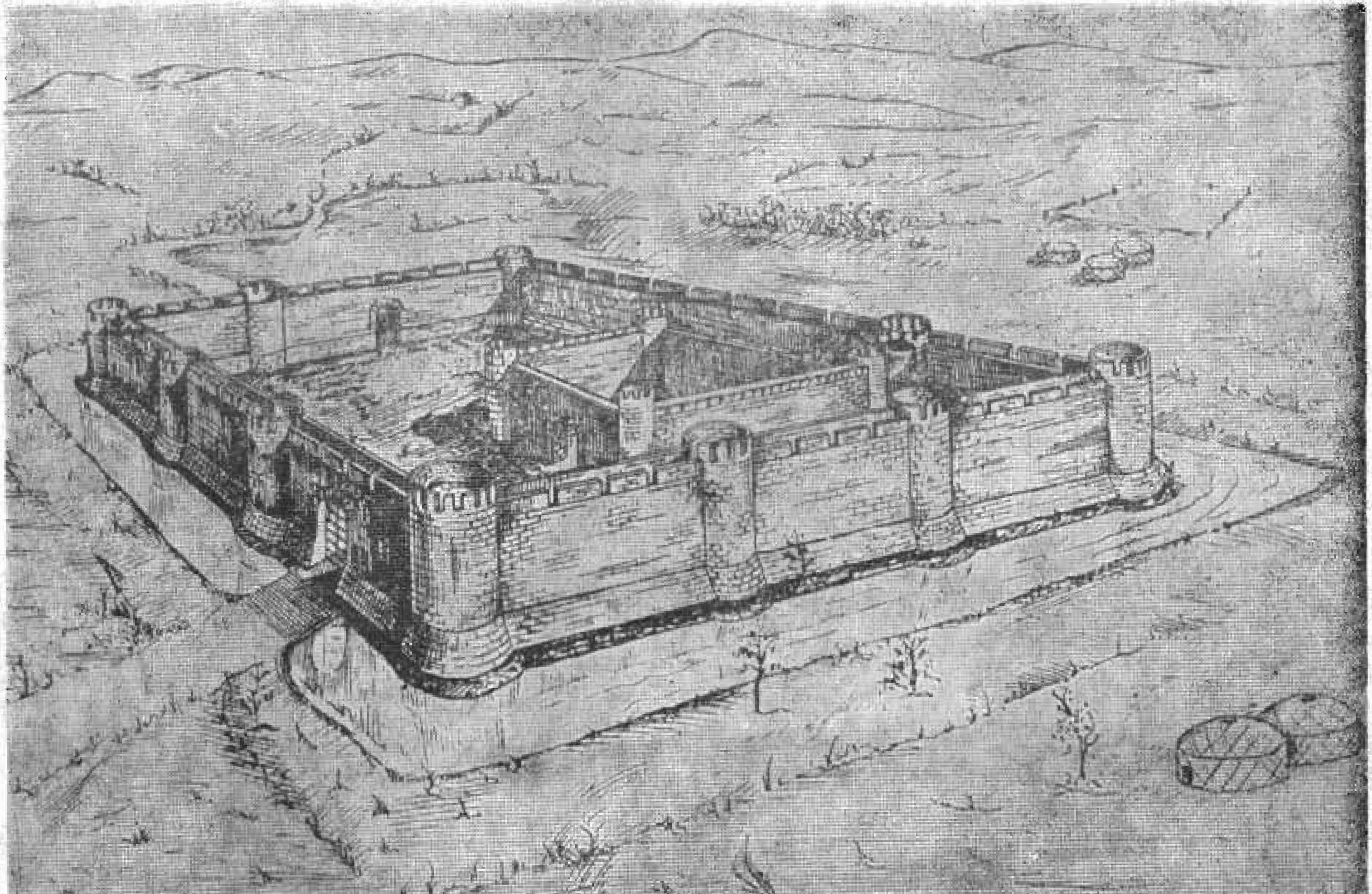
Res. 3 — «Böri» başlı Kök-Türk ve Uygur bayrağının bir Uygur dıvar resminde tasvîri. Prof. von Gabain lutfen işâret etti. Grünwedel'den.

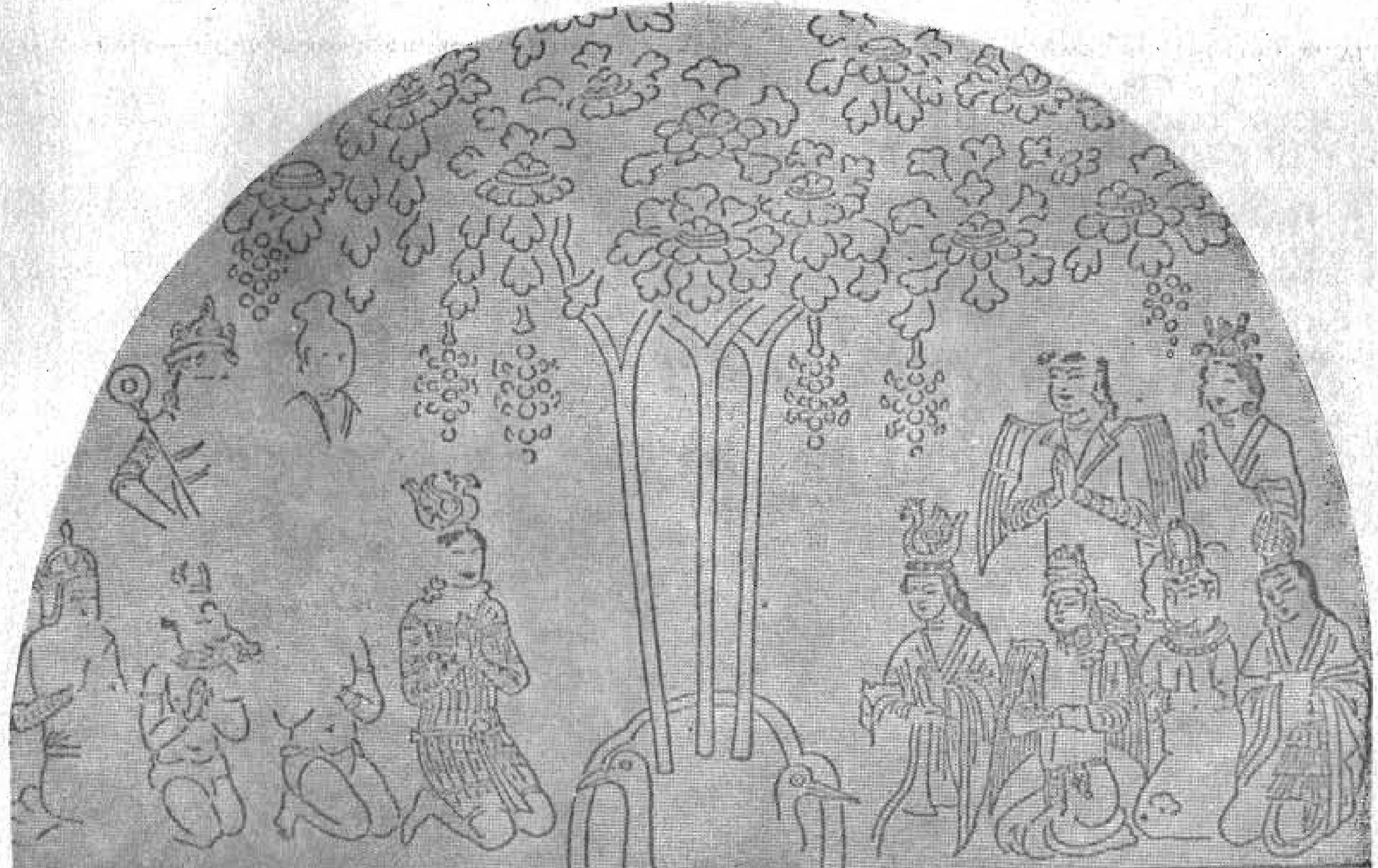
Res. 4 — Kök-Türk hükümdârı Bilge Kagan'ın (öl. 734) (veya Kök-Türk sülâlesinden başka birinin) tasvîri sanılan taş kabartması. W. Radloff, *Atlas der Alterthümer der Mongolei* (Petrograd 1896), lev. XV/2.

Res. 5 — M. VI.-VIII. yüzyıldan Kırgızlara atfedilen Kem ırmağı bölgesinde Sulık kayalarındaki resimlerden biri. Kiselev'den.

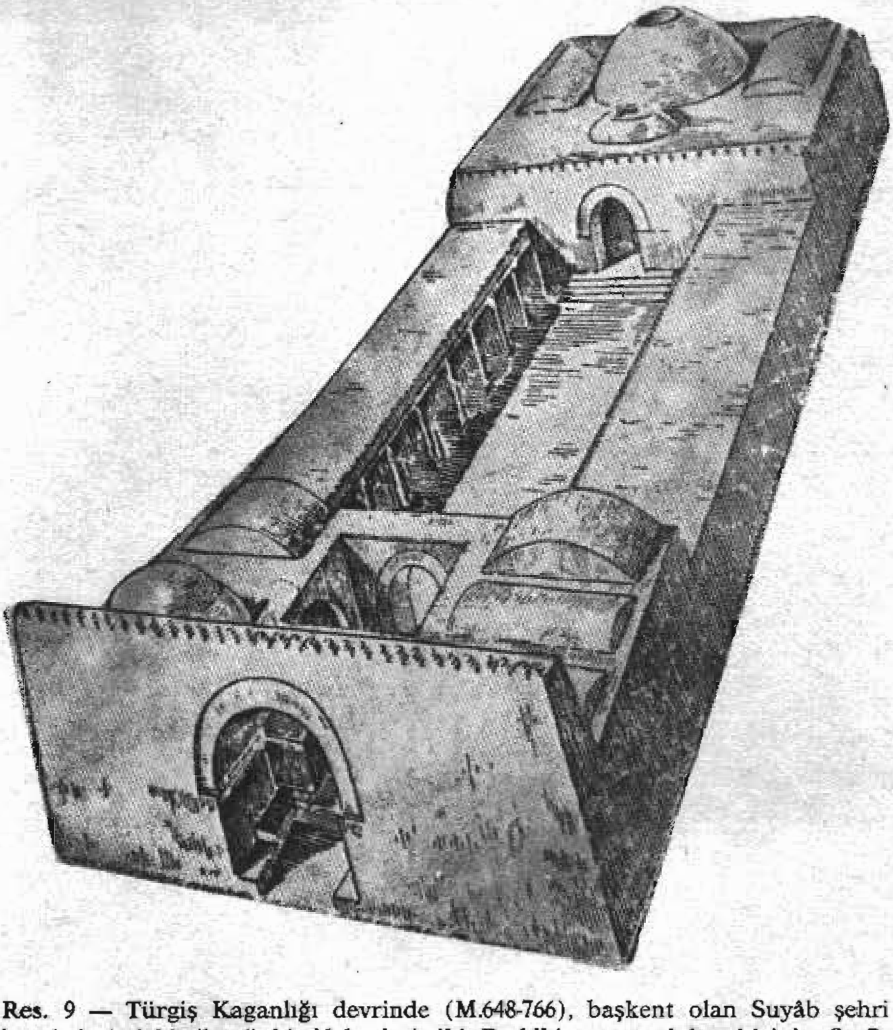
Res. 6 — Uygur hükümdarı Bayan Çor Kaganın M.VIII. yüzyılda Uluğ-Kem bölgesinde yaptırdığı kalelerden biri (bunun «orduörgin», yanî hükümdar kalesi olduğu, içiçe iki kaleden müteşekkil olmasından anlaşılır. Bkz. Esin, «Orduğ»). L.R. Kızlasov, *Istoriya Tuvı v Svrednie Veka* (M. 1969) dan.

Res. 7 — Bögü Kaganın M.762'de Mani dînini kabûlunu kutladığı sanılan bu Uygur dıvar resmi, Kaganı, hatunu ile birlikde (ağacın sağında ve solunda), efsanevî mahlukların da katılması ile, timsâl mâhiyetinde bir ağaç etrâfında göstermektedir. A. Grünwedel, *Alt Kutscha* (Berlin 1920). Bkz. Esin, «Ötüken-yış», not 106.

Res. 8 — M.IX. yüzyıldan Uygur yazısı ile türkçe bir yazmadan bir varak. Le Coq, *Chotscho*, lev. II. Bkz. Esin «Tös», lev. VI.

Res. 9 — Türgiş Kaganlığı devrinde (M.648-766), başkent olan Suyâb şehri harabelerindeki (bugünki Ak-beşim) iki Buddhist tapınakdan birinin S. G. Xmel'nitzkiy tarafından rekonstitüsyonu. Bkz. Esin, «Resim», not 107.

Res. 10 — M.IX.-X. yüzyıllardan bir Uygur dıvar resminde, yanlarındaki ad kitâbelerinden Türk oldukları anlaşılan Buddhist «toyın» (râhip) lerin tasvîrleri. Bkz. Esin, «Resim», lev. XXVI. Le Coq, *Chotscho,* lev. XVI. dan.

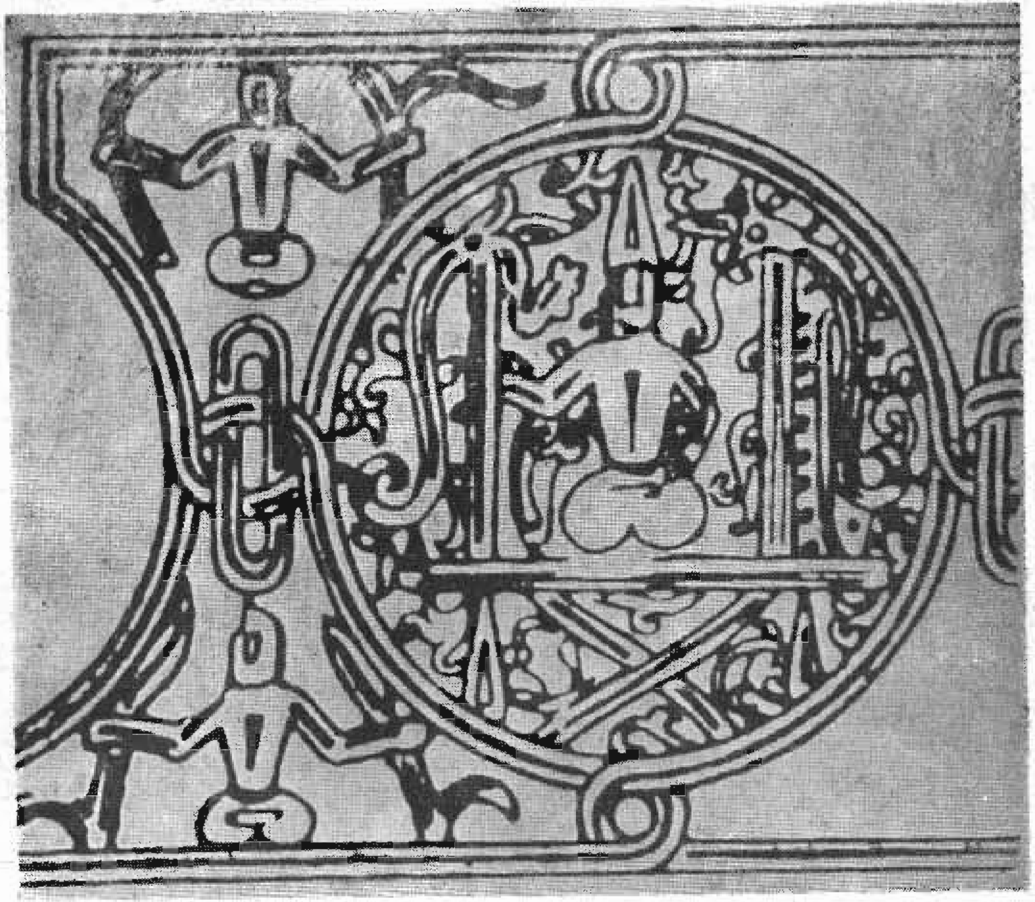
Res. 11 — Uygurların ancak türkçe dili için icâdettikleri monotip müteharrik tahta harfler ile basılmış bir yazmadan varak. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Dahlem, Turfan Sammlung, III, 7059. Bkz. Esin, «Central Asian...», res. 50.

Res. 12 — Uygur dıvar resimlerinde, tapınağı yapdıran kimselerin tasvîrlerinden bir genç kız ve bir genç erkek. Grünwedel'den.

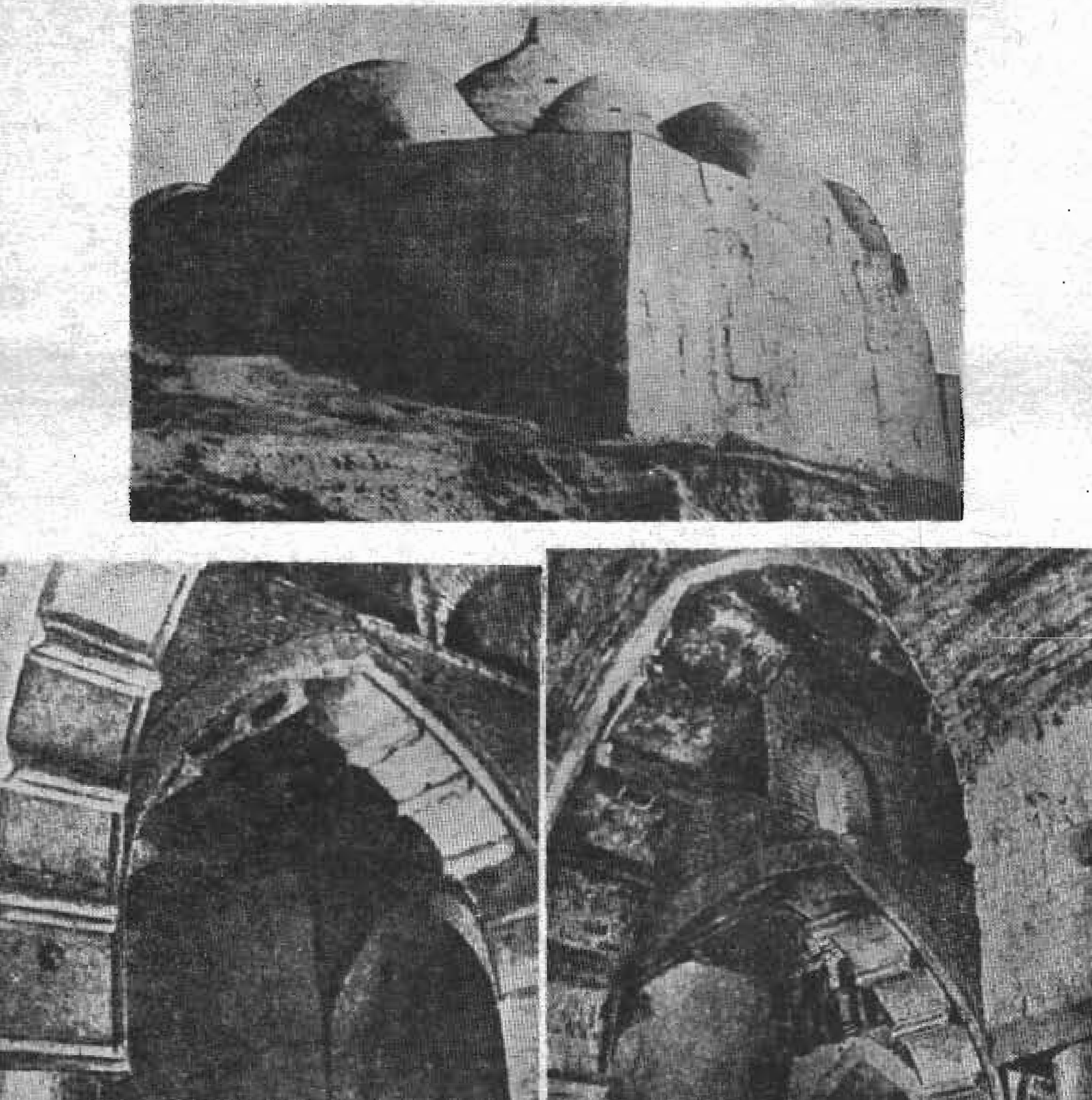
Res. 13 — Uygur dıvar resimlerinde bir ressamın kendi tasvîri. Gabain, *Chotscho*'dan.

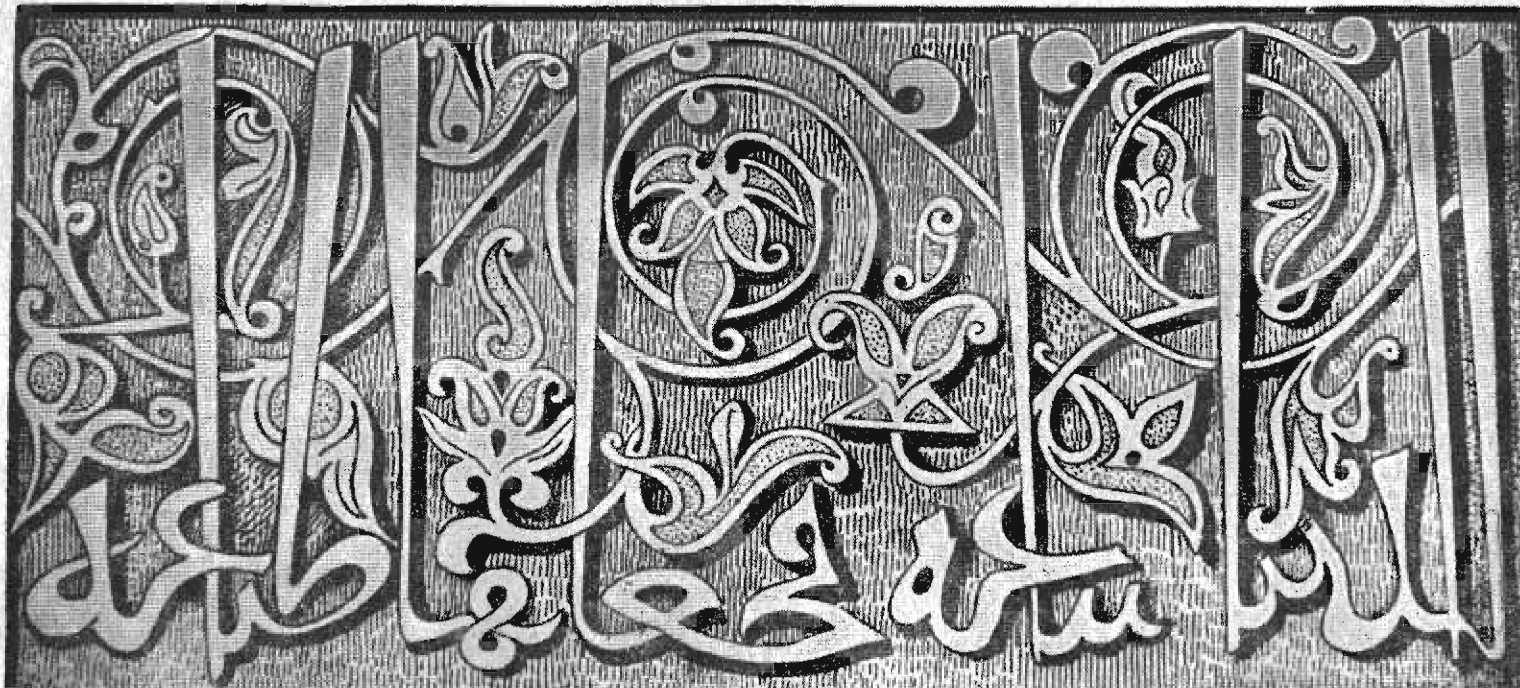
Res. 14 — Munçak-tepe kazılarında, Hakanî Türk devri (M. 840-1220) tabakadan çıkan bir tunç hokkada hükümdâr tasviri. Bkz. E. Esin, «Evren», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (A. 1970), res. 12.

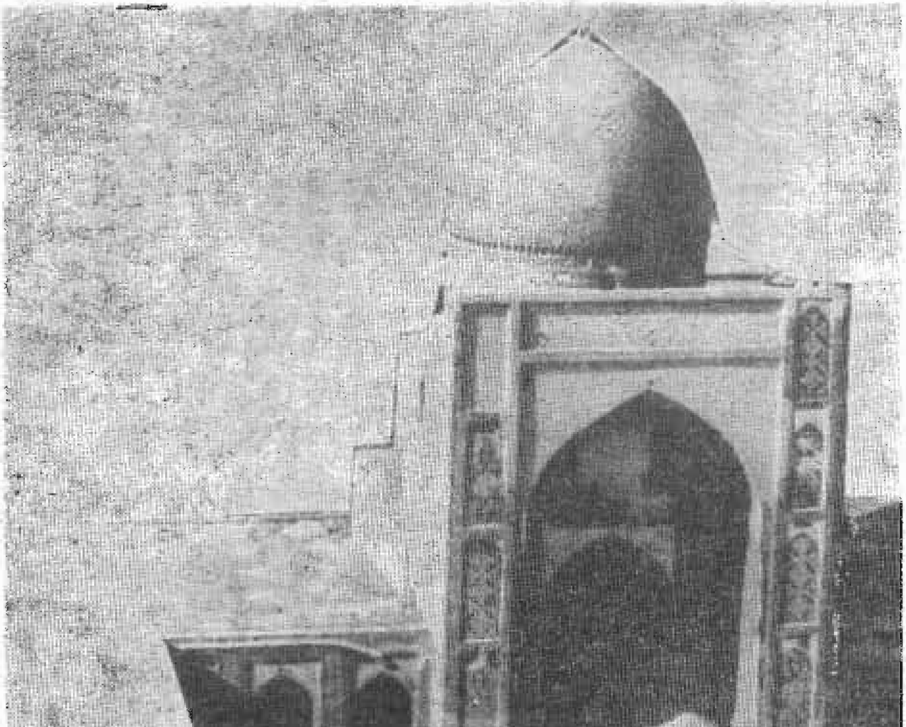
Res. 15 — Hâkanî Türk» (M.840-1220) başkentlerinden Taraz'da bulunmuş, bir ayna. Bkz. E. Esin, «The Hunter Prince in Turkish iconography», *Die Jagd bei den altaischen Völkern, Vorträge der VIII. Perm. Int. Altaistic Conference* (Wiesbaden 1968).

Res. 16 — «Türk Melik» inin şehri Kökşibagan'da M.VIII.-IX. yüzyıllardan mescidin dışı ve içi. Esin, «Kökşibagan» dan.

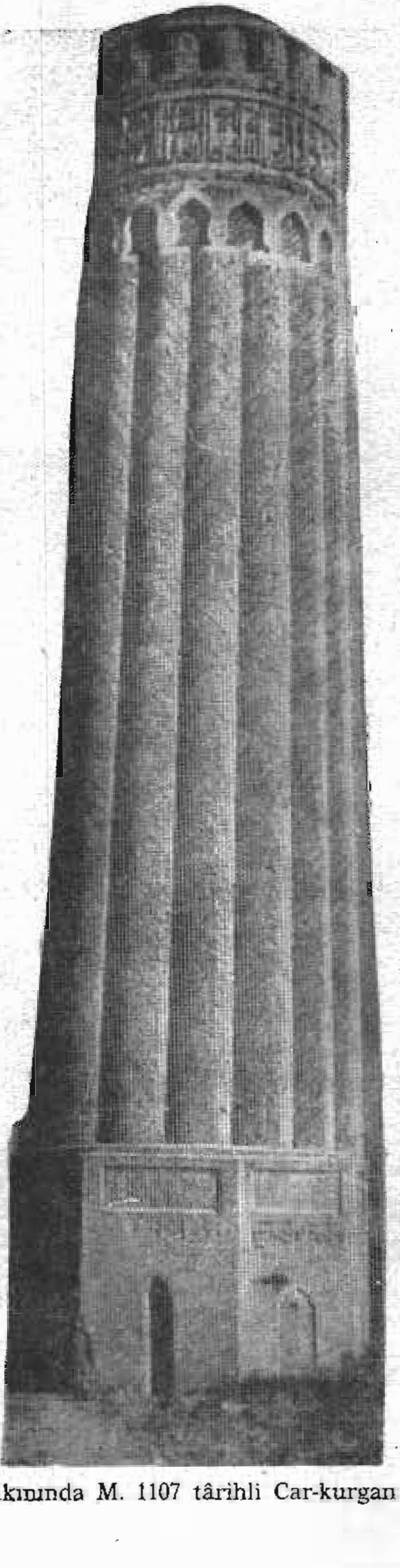
Res. 17 — Hakani Türk (M.840-1120) başkentlerinden Üzkend'deki hükümdâr türbelerinden, pişmiş toprak kabartma yazının Baçinsky tarafından rekonstitüsyonu. (Dünyâ (hayatı) bir saattan ibârettir. Onu ibâdet saati olarak geçir). Bkz. Esin, «Karahanlılar».

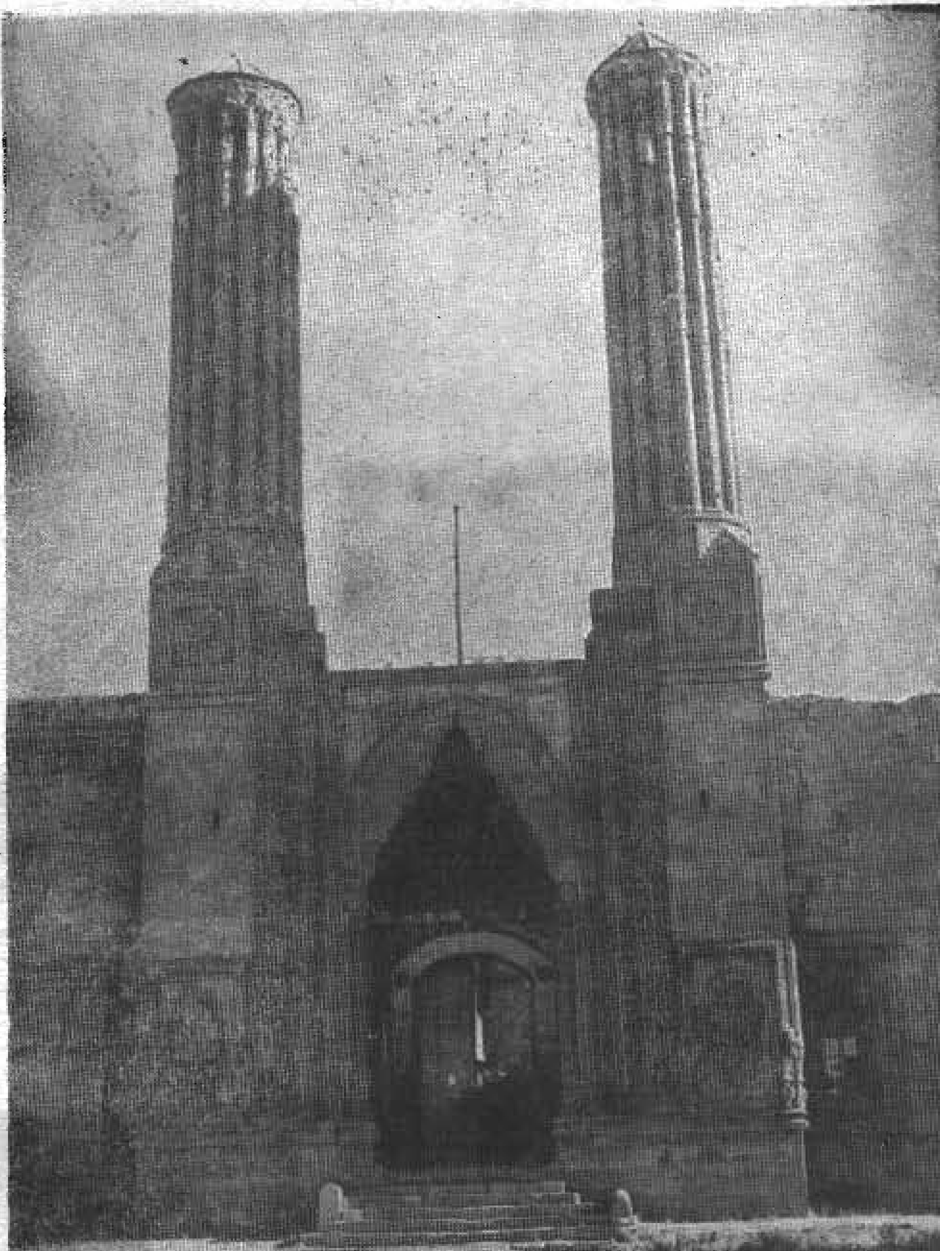
Res. 18 — Hakanî Türk hükümdârlarından Arslan Hanın M.1152'de Buhârâda yaptırdığı ve 1514'de tamîr olan Uluğ Câmi. Bkz. Esin, «Kara-hanlılar».

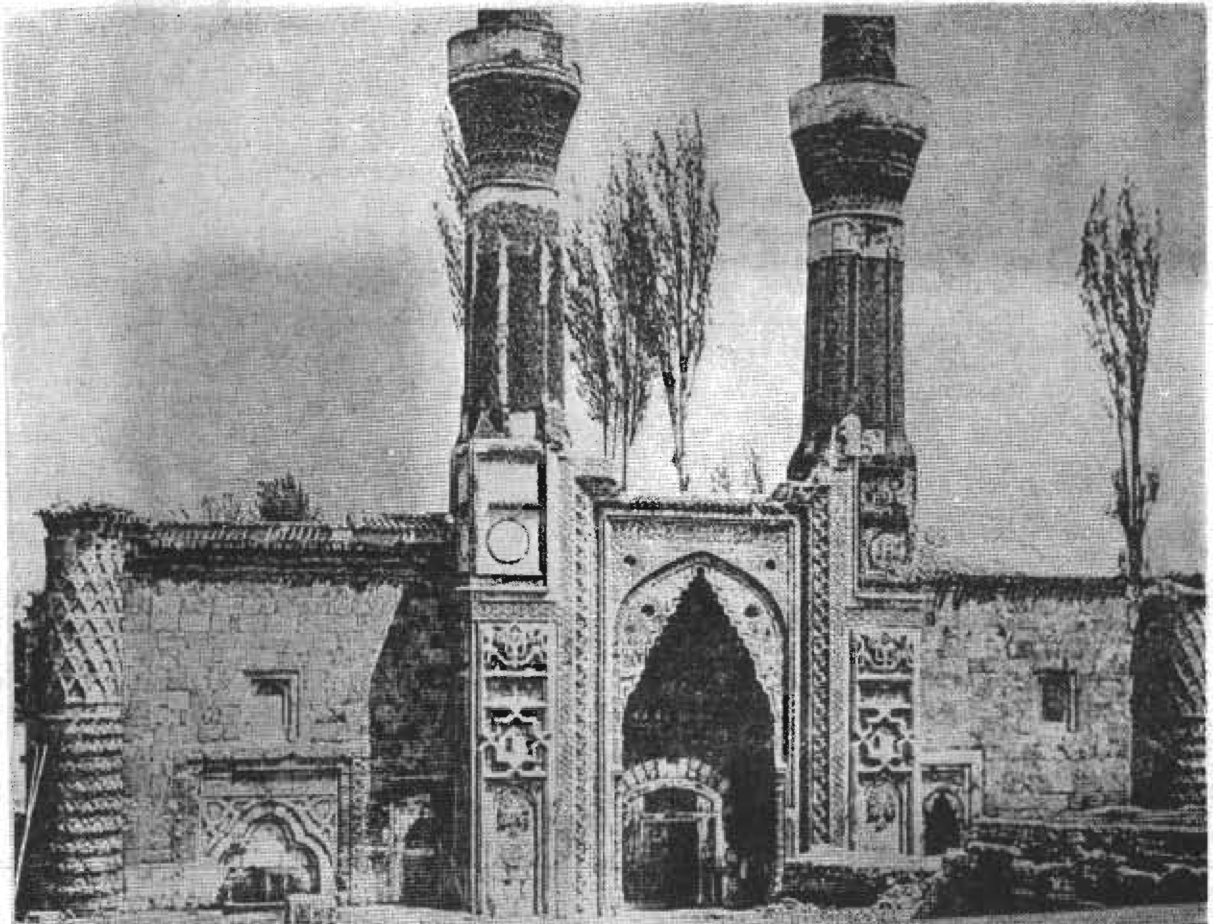
Res. 19 — Hakanî Türk hükümdârlarından Arslan Hanın M.1127 de Buhârâda yaptırdığı Uluğ Minâr. Bkz. Esin, «Kara-hanlılar».

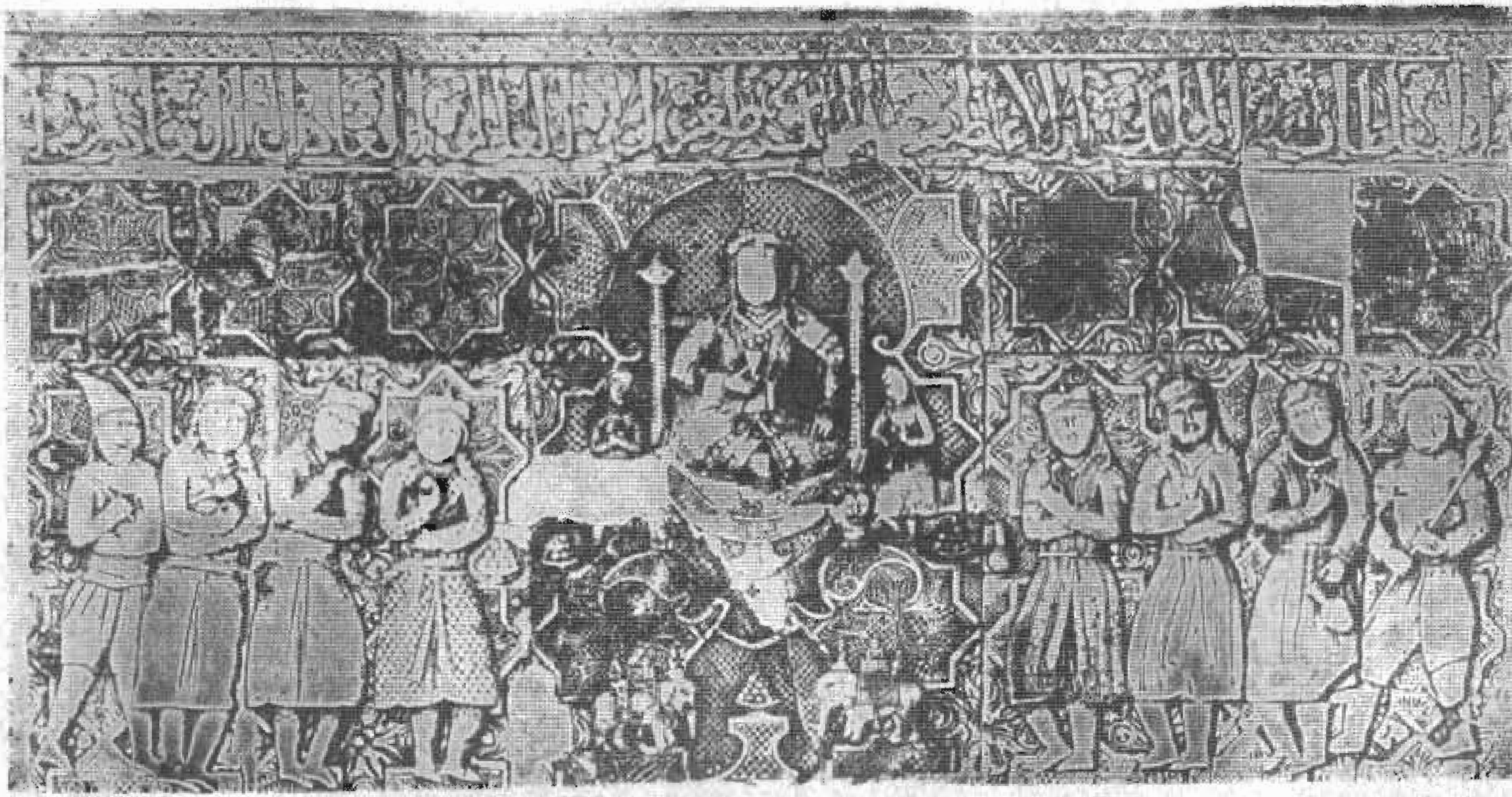
Res. 20 — Tirmiz yakınında M. 1107 târihli Car-kurgan minâresi. Bkz. Esin, «Kara-hanlılar».

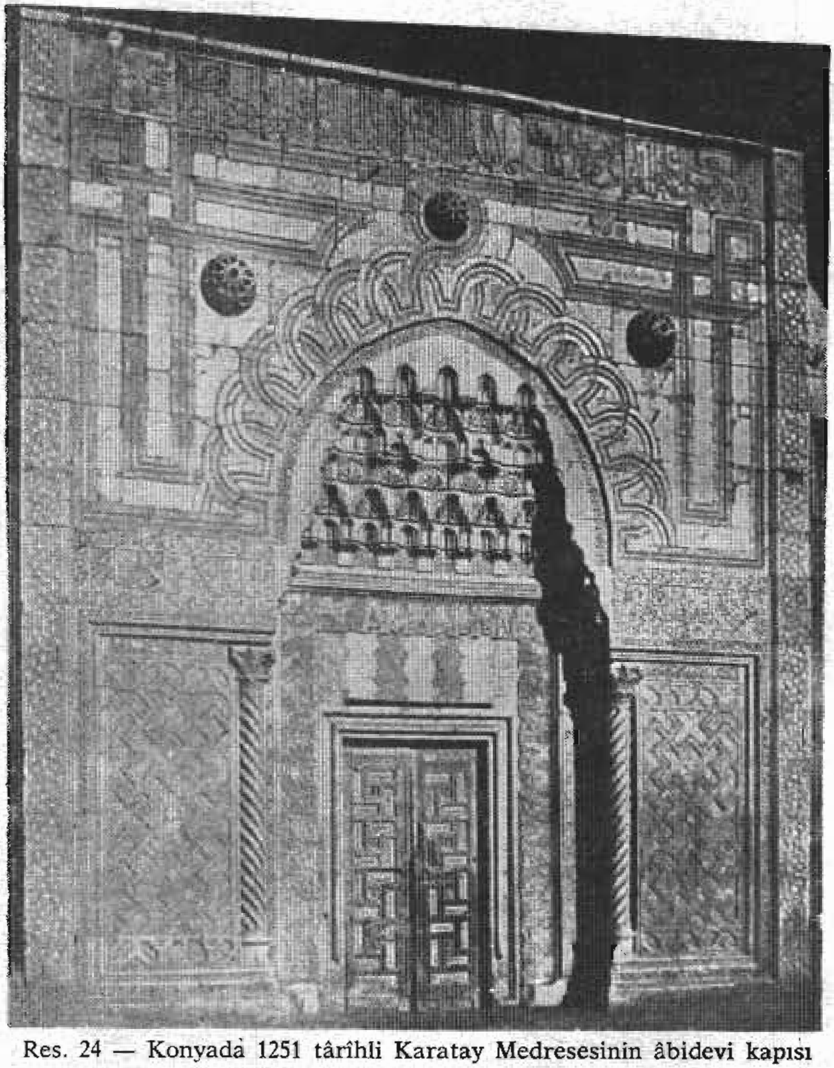
Res. 21 — Selçuklu Sultanı II. I Keykâvûs kızı Hvand Fatma Hatunun Erzurum'da H. 666/1246 sıralarında yapdırdığı Çifte minâreli Medrese. Bkz. Konyalı, 345.

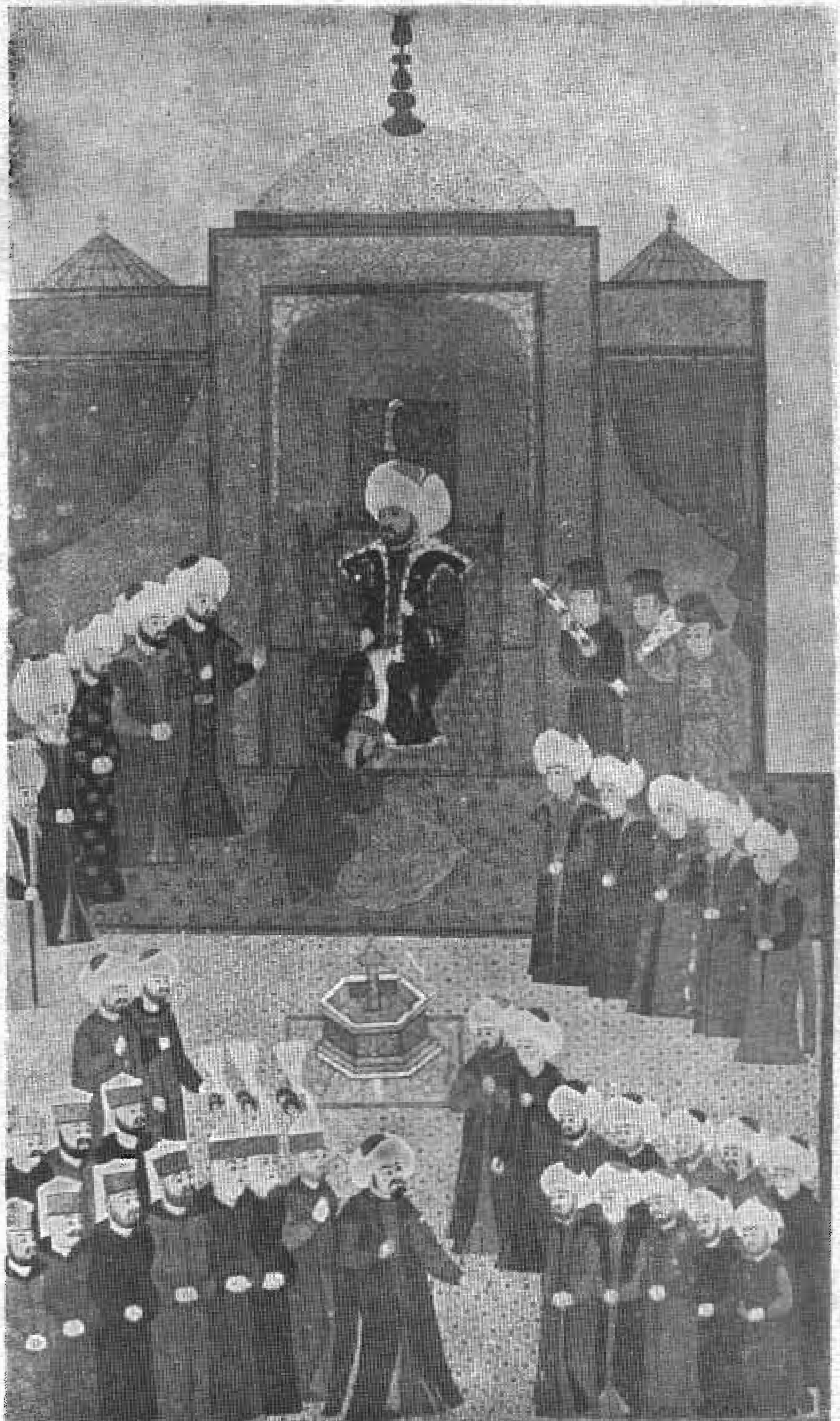
Res. 22 — Sivas'da 1271 târîhli Gök-Medrese.

Res. 23 — Rey'de bulunmuş ve Selçuklu Sultanı Tugrıl'ın (Tugrıl II?) tahta çıkışını tasvîr eden stuk levha. Pennsylvania Museum of Art. Taht altındaki yazı.

Res. 24 — Konyada 1251 târîhli Karatay Medresesinin âbidevi kapısı

Res. 25 — H.987-92/1579-84 târîhli türkçe yazma *Hünernâme*'de (Topkapı Hazîne, 1523) Sultan Mehmed II Fâtih'in tahta çıkışını gösteren resim.

Res. 26 — Mimar Sinan'ın Edirne'de H. 976-82/1568-74 arasında inşâ ettiği II. Selîm Câmii.

BİBLİOGRAFYA VE KISALTMALAR

A: Ankara

AA: Alma-ata

K. Akışev,

1 — «Esik» : «Esikten tabılgan eskertkiş», *Julduz* 11 (AA, 1974).

2 — «Issık»: «Kurgan Issık», *V glub' vekov* (AA 1974).

AM: *Asia Major*

R. Arat,

Eski Türk şiiri (A. 1965)

M. Ârif,

Binbir hadîs-i şerîf şerhi (I. H. 1319).

B: Berlin

W. Barthold,

1 — *Christentum: Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien* (Tübingen 1901)

2 — *Turkestan down to the Mongol invasion* (London, 1928).

3 — *Turkestan (rusca)*: *Turkestan v epoxu Mongol'skago naşestviya* (M. 1900).

Buhârî,

Tecrîd-i sarîh ve tercemesi A. Naim - A. Zebîdî - K. Miras bask. Diyânet İşleri Neşr. No. 40 (İst. H. 1346).

A. Caferoğlu,

Uygur sözlüğü (I. 1938)

E. Chavannes,

1 — *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles* (St. Petersbourg, 1903).

2 — *TP* (1905): «Les Pays d'Occident d'après le Wei-lio», *TP*, II/6 (1905).

G. Clauson,

1 — *AM* XVIII/2: «Turkish philology in Hungary, *AM* XVIII/2 (London 1973). *Dictionary*.

2 — *An ethymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford 1962).

3 — «Turk, Mongol, Tungus», *AM* N.S. VIII/1 (London 1960).

A. Devlet,

«Bolşaya Boyarskaay pisanitza», *SA* (M. 1965/3).

Docs.: bkz. Chavannes, *Documents*...

W. Eberhard,

1 — *Çin Târihi* (A. 1947).

2 — *Şimâl: Çinin şimâl komşuları* (A. 1942).

3 — *Toba: Das Toba Reich Nordchinas* (Leyden 1949).

E. Esin,

1 — «The Turkish *bakşı* and the painter Muhammad Siyâh Kalam», *Acta Orientalia*, XXXII (Copenhaguen, 1970).

2 — «BMTS» : «Burkan ve Mani dînleri çevresinde Türk sanatı», *TKEK* II/1a (I. 1972).

3 — «Butân-i Halaç» *TM* XVII (I. 1972).

4 — «Central Asian written records», *Liber Librorum* (London 1972).

5 — «Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres kültür çevresi», *ITD*, VII (I. 1976).

6 — «Farhar-i Halluh», *TM* XVIII (1976).

7 — «Kara-hanlıların İslâmî âbideleri», *VI. Türk Târih Kongresi bildirileri* (Ankara 1967).

8 — «Kökşibagan», *TK* 98 (A. Aralık 1970).

9 — «Manichean»; «Notes to the Manichean paintings of Eastern Turkestan», *Comms. to the VIth Congress of Iranian art* (Teheran 1976).

10 — «Mêng-sün»: «Doğu Türklerinin ecdâdından Tsü-k'ü Mêng-sün (M. 367-433). devrinde san'at» *Türk Kültürü* 100 (Ankara, Şubat 1971).

11 — «Muyanlık», *Türk Tarih Kurumu Malazgird Armağanı* (A. 1973).

12 — «Ordug», *Ank. Ün. D.T.C. Fak. Târîh Araştırmaları Dergisi.* VI/12-11 (A. 1972).

13 — «Ötüken-yış», *N. Atsız Armağanı* (I. 1976).

14 — «Resim» : «İslâmiyetten önce Orta Asyada Türk resim sanatı», *TKEK* II/1a (I. 1972).

15 — «Samarra» : «Türk ul-'acem'lerin eseri Samarra'da Cavsak ul-Hâkânî», *Sanat Târîhi Yıllığı* V, (I. 1973).

16 — «Tös and moncuk», *Central Asiatic Journal*, XVI/1 (Wiesbaden 1972).

17 — «Turfan», *IA* (1976).

O. Franke:

1 — *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin 1961).

2 — *Tempelinschrift : Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutşahri bei Turfan* (Berlin 1907).

W. Fucshs,

«Huei-Ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentralasien um 726», *Sitzungber. der Preussischen Akad. d. Wissenschaften* (Berlin 1938).

A. von Gabain,

1 — *Chotscho : Das uigurische Königreich Chotscho* (850-1250) (Berlin 1961).

2 — «Literaturen» «Zentralasiatische Turkische Literaturen», *Handbuch der Orientalistik I, Turkologie* (Leiden 1963).

A Gavrilova,

Mogil'nik Kudirge (M. 1965).

A. Grünwedel,

Altbuddhistische Kultstaetten in Chinesich Turkestan (B. 1912).

L. N. Gumilev,

Drevnie Turki (M. 1967).

M. Hamidullah,

Le Prophète de l'İslam. (P. 1959).

H. W. Haussig,

«Eski Türk boylarının siyasî taksimi», I. Türkoloji Kongresine (1973) tebliğ, baskıda.

J. R. Hamilton,

1 — *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties* (P. 1955).

2 — «Toquz Oğuz et on-Uygur», *Journal Asiatique* 661 (P. 1970).

I: İstanbul

IA: *İslâm Ansiklopedisi*

Ibn Havkal,

La Configuration de la terre (*Şurat al-arz*, tercümesi), J. H. Kraemers G. Wiet (P. 1964).

Ibn Hurdâzba,
Al-masâlık va'l mamâlik (Leiden 1889).

H. İnalcık,
«Kırım», *Ia* (I. 1955).

Istoriya Tuvı (M. 1964)

ITD: İslâm Tedkikleri Dergisi

İ. Kafesoğlu,
«Melikşâh», *IA* (I. 1957).

Karşî (Cemâl),
Mulhakât us-surah, Barthold, *Turkestan* (rusca), I, 128-35.

Kâşgarî (Mahmûd),
Al-dîvân-u lûgât it-Turk, B. Atalay bask. (A. 1941-43).

S. P. Kiselev,
«Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri», *Materialı i issledovaniya po arxeologii SSSR*, no 9 (M. 1949).

S. G. Klyaştornıy,
1 — *Pamyatniki : Drevnsturskie runiceskie pamyatniki* (M. 1964).
2 — «Turk» : «Problemı ranney istorii plemeni Turk (A-şi-na) *Novoe v Sovietskoy arxeologii* (M. 1965).

S. G. Klyastornıy - V. A. Livşitz,
«Sogdiskaya nadpis' iz Buguta», *Stranı i narodı Vostoka*, no X (M. 1971).

A. Kollautz - H. Miyakawa,
Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa (Klagenfurt 1970).

İ. H. Konyalı,
Erzurum Târîhi (I. 1960).

A. von Le Coq.,
Chotscho (B. 1913).

J. Legge,
The Texts of Taoism (London 1927).

Liu Mau Tsai,
1 — *Kutscha und seine Bezeihungen zu China vom 2. Jh. bis zum 6. Jh. N. Chr.* (Wiesbaden 1969).
2 — *Ost-Türken: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der T'u-Küe (Ost-Türken)* (Wiesbaden 1958).

M: Moskova

C. Mackerras,
The Uighur Empire (Canberra 1968).

I. Martinov,
«Novie materialı o Tagarsko - Taştıkskix poseleniyax i jilişçax», *SA* (M. 1973/3).

G. M. Meredith - Owens,
«Orta Asya Türklerinde Manihâîlik», *TKEK* II/1a (I. 1972).

H. B. Nur Muhammedov,
Iskusstvo Kazakstana (M. 1970).

N. Orkun,
Eski Türk yazıtları (İst. 1936-1941).

B. Ögel,
«Doğu Türkleri hakkında vesikâlar ve notlar», *Belleten* (Ankara, Ocak 1957).

P: Paris

E. Pinks,
Die Uiguren von Kanchou (Wiesbaden, 1958).

O. Pritsak,
«Kara-hanlılar» - *IA* (İst. 1955).

G. A. Pugaçenkova - L. I. Rempel',
Istoriya iskusstv Uzbekistana (M. 1965).

E. G. Pulleyblank,
«The consonontal system of old Chinese», I, II, *AM* IX (1-2) (London 1962).

R. Rolle,
«Neue Ausgrabungen skythischer und sakischer Grabanlagen», II. Teil (Kazakistan) *Prahehistorische Zeitschrift, Bd 117,* (B. 1972).

SA: Sovetskaya Arxeologiya

G. Schlegel,
Die chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara-balgasun (Helsingfors 1896).

K. Shiratori,
«On the territory or the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang», *Memoirs of the Toyo Bunko,* 5 (Tokyo 1930).

G. Schmitt,

«Wo siedelten nachweislich türkische Staemme im ersten Jh. vor bzw. nach der zeitenwende», «*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* no 24 (1971).

Slovar': *Drevneturskiy Slovar'* (Leningrad 1969)

W. E. Soothill - E. Hodous,

A dictionary of Chinese Buddhist terms (Taipei 1968).

A. C. Soper,

1 — *Literary evidence for early Buddhist art in China* (Ascona 1959).

2 — «Northern Liang and Northern Wei in Kansu», *Artibus Asiae* XXI/2 (Ascona 1952).

B. Spuler,

«Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken», *Handbuch der Orientalistik V/5 Altaistik, Geschichte Mittelasiens* (Leiden-Köln, 1966).

O. Suleymanov,

«Jetisudin köne jazaları», *Kazak edebiyatı* (AA, 27-X-1970).

F. Sümer,

Oğuzlar (A. 1967).

Tabarî,

Annales (Leiden 1890)

TK: *Türk Kültürü*

TKEK: *Türk Kültürü El-kitabı*

TM: *Türkiyât Mecmuası*

Z. V. Togan,

1 — *Giriş: Umûmî Türk Târîhine Giriş* (I. 1970).

2 — *Ibn Fadlâns Reisebericht* (Leipzig 1939).

S. P. Tolstov,

1 — «Goroda Guzov», *Sovetskaya Etnografiya* (M. 1947/3).

2 — *Scythians of the Aral-sea and Khorezm* (M. 1960).

S. P. Tolstov - M. A. Itina,

«Saki nizov'ev Sır-Darıı», *SA* (M. 1966/2).

TP: *T'oung-pao*.

TTT - W. Bang - A. von Gabain,

«Türkische Turfan-Texte», *Sitzungber. d. Preuss. Ak. d. Wiss.* 1929 (I,II); 1930 (III,IV); 1931 (V), 1936 (VII).

O. Turan,
«Süleyman-şah Ibn. Kutalmış», *IA* (I. 1970).

Turkestan: bkz. Barthold.

H. Yule,
The Book of Ser Marco Polo (Edinburg 1929).

Yûsuf Hâss Hâcib,
Kutadğu-bilig, R. Arat bask. (İstanbul 1947).

A. X. Xalikov,
«Maklaşeevskaya vsadnitza», *SA* (M. 1971/1).

H. Zimmer,
Philosophies of India (London 1953).